

Η εικόνα της Αμερικής
στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα.
Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία

Το 1826, σε μια κρίσιμη περίοδο της ελληνικής επανάστασης, ο Γεώργιος Ψύλλας, διευθυντής της *Εφημερίδας των Αθηνών*, έγραφε στο φύλλο της 5ης Ιανουαρίου επαινώντας το παράδειγμα και τις πατριωτικές αρετές του Υδραίου ναυάρχου Γ. Κουντουριώτη: «Ονόμασέ μου έναν, όπου να εφάνη τόσον ελευθέριος, διά να ημπορούσε και το ιδικόν μας γένος να καυχηθή, δείχνοντάς τους εις τον κόσμον, καθώς δείχνουν οι βόρειοι Αμερικανοί τον Βάξιγγτων, οι Κολουμβιανοί τον Βολιβάρον και άλλους».¹

Το φύλλο αυτό της *Εφημερίδας των Αθηνών* με την τόσο κολακευτική αναφορά στο όνομα του πρώτου Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών θα μπορούσε να είχε διαβαστεί από έναν στενό συγγενή του, τον Γουλιέλμο Ουάσιγκτον, που βρισκόταν από την προηγούμενη χρονιά στην Ελλάδα ως εκπρόσωπος αμερικανικών φιλελληνικών οργανώσεων.²

Αυτά τα δύο ανεξάρτητα γεγονότα δημιουργούν κάποια εύλογα ερωτηματικά: Πόσο γνωστή ήταν στους αναγνώστες της *Εφημερίδας των Αθηνών* η μορφή και η δράση του Ουάσιγκτον και του Μπολιβάρ, ώστε να παραδειγματιστούν από την αναφορά των ονομάτων τους; Από την άλλη, τι έσπρωξε τον νεότερο Ουάσιγκτον να έρθει στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπου τελικά έχασε και τη ζωή του;

Το κοινό σημείο του Ψύλλα και του Γουλιέλμου Ουάσιγκτον, δύο ανθρώπων διαφορετικής εθνικότητας, καταγωγής, επαγγέλματος και πιθανόν ιδεολογίας, που συναντήθηκαν στον ίδιο τόπο με κοινό στόχο να βοηθήσουν στην ελληνική ανεξαρτησία, είναι ότι και οι δύο εμπνέονται από την εικόνα της πατρίδας του άλλου: η αρχαία Ελλάδα και ο αγώνας για την ανεξαρτησία των σύγχρονων Ελλήνων για τον Αμερικανό, ο πατριωτισμός και η αγωνιστικότητα των δύο μεγάλων Αμερικανών, η δράση των οποίων έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην απελευθέρωση των χωρών τους, για τον Έλληνα.³ Είναι προφανές ότι δεν πρόκειται για ατομικές τους αντιλήψεις αλλά εκφράζουν τις απόψεις και τις προσλαμβάνουσες πολύ ευρύτερων κοινωνικών και εθνικών ομάδων.

Διάλεξα αυτό το στοιχείο για να απεικονίσω καθαρότερα το θέμα μου: πώς η εικόνα μιας χώρας φτάνει και πώς σχηματίζεται σε μιαν άλλη χώρα; Ποια είναι τα σημεία-κλειδιά που λειτουργούν ως βασικοί πόλοι προσέγγισης; Η δημιουργία των εθνικών στερεοτύπων –άλλοτε με αρνητική και άλλοτε με θετική σημασία– είναι θέμα γνώσης αλλά και άγνοιας, θαυμασμού αλλά και προκατάληψης, πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων αλλά και πολλών άλλων παραγόντων.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο προς διερεύνηση είναι οι εικόνες που κάθε χώρα προβάλλει για τον εαυτό της με διάφορα μέσα (από τα ιστορικά βιβλία ως την τέχνη) και ο τρόπος που η χώρα υποδοχής αντιδρά θετικά ή αρνητικά σ' αυτές τις εικόνες. Για παράδειγμα, είναι καίριος ο ρόλος του κινηματογράφου στη δημιουργία και τη μορφοποίηση ιδεολογημάτων και στερεοτύπων που προβάλλουν και διαδίδουν την κρατούσα, σαφώς εξωραϊσμένη, εικόνα ενός κράτους.

Αν στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης τα μέσα μαζικής ενημέρωσης θεωρούνται κυρίως υπεύθυνα για τη διαμόρφωση της εικόνας μιας χώρας, παράλληλα έχουμε σύγκλιση πολιτισμών, που αμβλύνει αρκετές από τις τοπικές ιδιαιτερότητες των περασμένων εποχών. Στην εποχή μας υπάρχει ακόμη και η δυνατότητα λόγω της ανάπτυξης των μέσων μαζικής μεταφοράς να διαμορφώνει ο καθένας μας εύκολα με προσωπική αντίληψη την εικόνα μιας άλλης χώρας.

Παρ' όλα αυτά εξακολουθούν να υπάρχουν ορισμένες σταθερές που δημιουργούν μια εικόνα «η οποία –άσχετα αν ανταποκρίνεται ή όχι στην πραγματικότητα– είναι συνήθως απλοποιημένη, σχηματική και επίμονη. [...] Μια πολύ σημαντική συμμετοχή στη γένεση, διάδοση και εδραίωση των διαφόρων εθνικών στερεοτύπων είχε στο παρελθόν, αλλά εξακολουθεί να έχει και σήμερα, και η λογοτεχνία [...] η οποία, σε αντίθεση με τα εφήμερα μέσα μαζικής επικοινωνίας, μεταφέρει και αποτυπώνει μακροπρόθεσμα την εικόνα του “ξένου”. Ως στοιχεία ενός λογοτεχνικού κειμένου τα εθνικά στερεότυπα, με τον έντονα “εξωτικό” τους χαρακτήρα, υπήρξαν πάντα γοητευτικά μοτίβα τόσο για τους συγγραφείς όσο και για το αναγνωστικό τους κοινό».⁴

Η έρευνά μου, τα πρώτα πορίσματα της οποίας παραθέτω, έχει ως αντικείμενο την εικόνα της Αμερικής, είτε ως ηπείρου είτε ως μιας συγκεκριμένης χώρας (κυριότερα των Ηνωμένων Πολιτειών) ή περιοχής, όπως προβάλλεται στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα. Στη μορφή που δημοσιεύεται εδώ εξετάζεται η εικόνα της Αμερικής, όπως προβλήθηκε κυρίως στην πεζογραφία του 19ου αι. Σε προγενέστερη μορφή παρουσιάστηκε το 2003 σε δύο διαλέξεις στα Πανεπιστήμια Harvard και Brown των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ ένα μέρος της ανακοινώθηκε στο 18ο Διεθνές Συμπόσιο της Modern Greek Studies

Association (Τορόντο Καναδά, 16-18 Οκτωβρίου 2003). Χρειάζεται, λοιπόν, να επισημάνω δύο στοιχεία: α) αν και επεξεργάστηκα σε περιορισμένο βαθμό το κείμενό μου, διατηρεί εν μέρει τον προσανατολισμό του προς ένα ξένο κοινό και β) η παράθεση κειμένων δεν είναι εξαντλητική, διότι ούτε ο καθορισμένος χρόνος μιας ομιλίας ούτε η περιορισμένη έκταση ενός περιοδικού θα μου επέτρεπαν να αναπτύξω τα παραδείγματά μου. Για τους ίδιους λόγους περιορισμένη στο ελάχιστο είναι και η παράθεση της βιβλιογραφίας.

Στόχος μου είναι να επεκτείνω την έρευνα αυτή, έτσι ώστε στην τελική εκτεταμένη μορφή της η εργασία μου να μπορεί να δώσει τη συνολική εικόνα του Νέου Κόσμου, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην Ελλάδα την περίοδο που με απασχολεί μαζί με τους λόγους που συνέβαλαν σ' αυτή τη διαμόρφωση. Γνωρίζω ότι θέτω ένα ζήτημα το οποίο μπορεί να παρουσιάσει εξαιρετικό ενδιαφέρον αν μάλιστα η έρευνα επεκταθεί στον 20ό αιώνα, καθώς τότε στη διαμόρφωση των αντίστοιχων εικόνων υπεισέρχονται ζητήματα, όπως η πολιτική, ενώ αρχίζει η ταχύτατη διείσδυση αμερικανικών πολιτισμικών και μη προϊόντων στην Ελλάδα.

Η μελέτη μου εντάσσεται στο πλαίσιο της συγκριτικής έρευνας της λογοτεχνίας, στον ιδιαίτερο κατά τους Γερμανούς και τους Γάλλους μελετητές κλάδο *Imagologie*, που έχει ως αντικείμενο «την εικόνα της “άλλης”, της “ξένης” χώρας, των ανθρώπων και του πολιτισμού της όπως παρουσιάζεται στη λογοτεχνία, αλλά και τη γένεση, τη δομή και την επίδραση αυτής της εικόνας (με τη μορφή των διαφόρων στερεοτύπων) στην πρόσληψη ξένων λογοτεχνικών έργων, τη λογοτεχνική κριτική και γενικότερα την ιστορία της λογοτεχνίας».⁵ Στην ελληνική βιβλιογραφία τον όρο *Imagologie* έχουν αποδώσει η μεν Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστή, ακολουθώντας κυρίως τη γερμανική σχολή και τη θεωρητική προσέγγιση του Hygo Dyserinck, ως «συγκριτική στερεοτυπολογία των εθνικών εικόνων στη λογοτεχνία» ή συντομότερα «συγκριτική στερεοτυπολογία», η δε Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ακολουθώντας τη γαλλική σχολή και την ερευνητική μέθοδο του Daniel-Henri Pageaux, ως «πολιτισμική εικονολογία».⁶ Στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες μελέτες αυτού του είδους εντάσσονται στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών.

Η επιλογή του 19ου αιώνα και της Αμερικής έγιναν για τους ακόλουθους λόγους. Όπως είναι γνωστό, την περίοδο εκείνη στην ελληνική σκέψη κυριαρχούν δύο αντίθετες τάσεις, εκείνη της στροφής στη Δύση με σκοπό την άντληση των αναγκαίων στοιχείων για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και η άλλη που προτείνει την ενδοσκόπηση και τη στήριξη του τόπου στην παράδοση, την ορθοδοξία κ.λπ.

Οι φορείς της πρώτης τάσης είναι στραμμένοι για λόγους πολιτικούς, μορφωτικούς και καλλιτεχνικούς στην Ευρώπη· πολλοί Έλληνες ταξιδεύουν στο

εξωτερικό κυρίως για σπουδές ή εργασία, ενώ δεν λείπουν και εκείνοι που περιηγούνται χάριν αναψυχής. Όπως είναι γνωστό, οι περισσότερες μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων στη χώρα μας γίνονται από τη γαλλική γλώσσα, αν και επηρεάζουν επίσης τα γράμματά μας η ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία, κυρίως μέσω των Επτανήσιων, και σε μικρότερο βαθμό η γερμανική και η αγγλική.

Την ίδια εποχή η Αμερική είναι συγκριτικά με την Ευρώπη πολύ απομακρυσμένη, απομονωμένη εξαιτίας φυσικών εμποδίων αλλά και χωρίς την πολιτική διάθεση να επενδύσει στις εξωτερικές της σχέσεις. Οι ιστορικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, λοιπόν, επιβάλλουν μερική και περιορισμένη σχέση ανάμεσα σε μια μικρή χώρα, όπως η Ελλάδα, και στον τεράστιο Νέο Κόσμο. Σε αντίθεση μάλιστα με τις ευρωπαϊκές χώρες, η εικόνα των οποίων έχει ήδη σχηματιστεί στην ελληνική διανόηση, η λογοτεχνική αναπαράσταση της Αμερικής διαμορφώνεται σταδιακά στη διάρκεια του 19ου αιώνα και μάλιστα με γεωμετρικά αυξανόμενη πρόοδο. Έχει, λοιπόν, κατά τη γνώμη μου ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εντοπίσουμε τις ψηφίδες που συνθέτουν αυτή την εικόνα, την περίοδο ακριβώς της διαμόρφωσής της, έχοντας ως ερευνητικό πεδίο την πεζογραφία εκείνης της εποχής, η οποία είχε στόχο εξίσου ψυχαγωγικό και διδακτικό. Οι αναφορές μου σε άλλα είδη κειμένων λειτουργούν συνοδευτικά, διευκρινίζοντας, υπογραμμίζοντας ή αναλύοντας τις παρατηρήσεις που αντλούμε από την πεζογραφία.

Θεώρησα αναγκαίο να παραθέσω πριν από την εξέταση των λογοτεχνικών έργων ή παράλληλα με αυτά αρκετό πληροφοριακό υλικό σχετικό με την εικόνα της Αμερικής, όπως προβάλλεται κυρίως στον ελληνικό Τύπο του 19ου αιώνα. Με την παράθεση αυτή δεν επιδιώκω να επαληθεύσω τις εικόνες που σχεδιάζει η λογοτεχνία, καθώς συμφωνώ με την Αμπατζοπούλου, η οποία ακολουθώντας τον Pageaux υπογραμμίζει ότι «Η πολιτισμική εικονολογία δεν πρέπει να εκλαμβάνει τη λογοτεχνική εικόνα ως αναπαράσταση ενός προϋπάρχοντος ξένου ή ως μια αντιγραφή της ξένης πραγματικότητας, αλλά να τη θεωρεί περισσότερο ως ένδειξη ενός φαντάσματος, μιας ιδεολογίας ή μιας ουτοπίας, που αφορούν μια συνείδηση που ονειρεύεται την ετερότητα. Ο βαθμός πιστότητας της εικόνας του Άλλου είναι ψευδοπρόβλημα, και όταν μιλάμε γι' αυτήν πέφτουμε στην παγίδα της αναφορικής ψευδαίσθησης και των τεχνασμάτων του πραγματικού. Αυτό που πρέπει να εξετάζουμε είναι λιγότερο ο βαθμός πιστότητας μιας εικόνας και η σχέση της με το πραγματικό, και περισσότερο η μεγαλύτερη ή μικρότερη προσαρμογή της σε ένα μοντέλο, σε ένα σχήμα πολιτιστικό που προϋπάρχει από αυτήν στον πολιτισμό του παρατηρητή και όχι στον πολιτισμό του παρατηρούμενου».⁷ Ωστόσο, η απουσία άλλης σχετικής εργασίας που να καλύ-

πει τα πρωταρχικά ερευνητικά στάδια του θέματός μου, με υποχρεώνει να εκθέσω εδώ όλους τους δρομοδείχτες της πορείας μου.

Σύμφωνα με την έρευνά μου, η εικόνα που τείνει να παγιωθεί στην ελληνική λογοτεχνία στηρίζεται σε δύο κύριους άξονες: τον άξονα της απόστασης και τον άξονα της πολιτισμικής διαφοράς. Τα δύο αυτά στοιχεία λειτουργούν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά και επηρεάζουν ανάλογα τις όψεις του συνόλου.

Με βάση τους άξονες αυτούς, λοιπόν, θα πρέπει να λάβουμε εξαρχής υπόψη μας και ορισμένα ιστορικά και πολιτισμικά δεδομένα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο:

Πρώτο και ευρύτερο στοιχείο που υπόκειται σε κάθε λόγο περί της Αμερικής είναι η τοποθέτηση της Ελλάδας απέναντι στον Νέο Κόσμο συγκριτικά όχι μόνο με τον τρόπο που αντιμετώπιζε τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και με τον τρόπο που εκείνες οι χώρες έβλεπαν την Αμερική. Η Ελλάδα πρώτα απ' όλα δεν αισθανόταν εξαρτημένη από την Αμερική, όπως ήταν την εποχή εκείνη από τις ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις, ορισμένες από τις οποίες μάλιστα, έχοντας επί αιώνες στην κυριαρχία τους μεγάλο μέρος της αμερικανικής ηπείρου, ανησυχούσαν για την πιθανή διακοπή της εκμετάλλευσης των υπερπόντιων κτήσεών τους.

Έπειτα υπήρχαν στην Ελλάδα και σε χώρες της αμερικανικής ηπείρου κοινά χαρακτηριστικά που οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής δεν είχαν, όπως ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους και κατόπιν η δημιουργία του νέου κράτους, μισό περίπου αιώνα μετά τον πόλεμο για την ανεξαρτησία των Ηνωμένων Πολιτειών (1775-1783) και παράλληλα με τον απελευθερωτικό αγώνα των χωρών της Νότιας Αμερικής, η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας και στις δύο χώρες, και η επιθυμία της Ελλάδας για γρήγορο ρυθμό ανάπτυξης, ώστε να μπορέσει να συμβαδίσει, όπως είχαν κατορθώσει οι Ηνωμένες Πολιτείες, με τις πιο ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες.

Μέσα, λοιπόν, σε έναν λόγο διδακτικό, από τον οποίο απουσιάζει, όπως ήδη σημείωσα, η αποικιοκρατική ιδεολογία, οι Ηνωμένες Πολιτείες του 19ου αιώνα προβάλλονται ως υπόδειγμα ενός καινούργιου μεγάλου κράτους, έντονα διαφοροποιημένου από τα ευρωπαϊκά, που αναπτύσσεται καλύτερα και ταχύτερα από το μικρό ελληνικό βασίλειο της εποχής. Το 1848, για παράδειγμα, σε ένα δημοσίευμα για το Μεξικό ο ανώνυμος αρθρογράφος δικαιολογούσε την ένωση του Τέξας με τις ενημερούσες Ομόσπονδες Πολιτείες με το επιχείρημα της κακής κατάστασης στην οποία βρισκόταν η χώρα της Κεντρικής Αμερικής.⁸ Ανάλογα ο Ροϊδης το 1876 χρησιμοποίησε τη Βραζιλία ως παράδειγμα κράτους του οποίου οι συνθήκες ίδρυσης ήταν παράλληλες με τις ελληνικές, τονίζοντας, όμως, ότι η κατοπινή πρόοδος εκείνης της χώρας οφειλόταν στην εργατικότητα των κατοί-

κων της: «Οι τερπόμενοι εις ιστορικούς παραλληλισμούς πολλές δύνανται να εύρωσιν ομοιότητας και συμπτώσεις εν ταις τύχαις της βρασιλιανής αυτοκρατορίας και της καθ' ημάς Ελλάδος. Αμφότεραι εξηγέρθησαν υπέρ εθνικής υπάρξεως κατά το αυτό ακριβώς έτος 1821. [...] Την Βρασιλίαν έσωσε και εδόξασεν ο καφές, ως ηδύνατο να σώση και την Ελλάδα η σταφίς, αν ευρίσκετο και παρ' ημίν ο δυνάμενος να θέση τον κηφήνα προ του διλήμματος ή να σκάψη ή ν' αποθήνη της πείνης».⁹

Σ' αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, μπορεί να ερμηνευτεί και η συχνή χρησιμοποίηση του ονόματος του George Washington ως παραδείγματος αληθινού πατριώτη και σωτήρα της πατρίδας του.

Ακόμη, το δημοκρατικό πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών προκαλούσε το ενδιαφέρον των Ελλήνων δημοκρατικών της εποχής.¹⁰ Σημειώνω ότι στην Ελλάδα είχε μεταφραστεί ήδη από το 1846, λίγα χρόνια μετά την έκδοσή του στη Γαλλία, το βιβλίο του Alexis de Tocqueville, *Περί της δημοκρατίας κατά την Αμερικήν* (Μετάφρασις εκ του γαλλικού Κωνσταντίνου Ηρακλείδου. Εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Γκαρπολά· α' γαλλική έκδοση 1835, β' 1840). Επιπλέον, η δημοκρατία στην ευρύτερη έννοιά της με την ισότιμη συμμετοχή όλων στα κοινά και με την καλή κοινωνική θέση των γυναικών αποτελούσε ένα στοιχείο έντονης διαφοράς με την Ελλάδα, για το οποίο γινόταν συχνά λόγος.

Τέλος, οι εφημερίδες και τα περιοδικά με τον ενημερωτικό, ψυχαγωγικό και παιδευτικό ρόλο για όλη την οικογένεια αποτελούσαν τον κύριο δίαυλο μεταφοράς πλήθους πληροφοριακού υλικού και είχαν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των εικόνων και των στερεοτύπων. Μάλιστα όλα τα κείμενα που σχολιάζονται εδώ πρωτοδημοσιεύτηκαν στον Τύπο της εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δημοσίευση στο ίδιο φύλλο ωφέλιμων και τερπνών γνώσεων, όπως τα ίδια τα έντυπα διακήρυτταν, η συμπαρουσία δηλαδή επιστημονικού και λογοτεχνικού λόγου, λειτουργούσε ενισχυτικά ως προς την αληθοφανή και πληροφοριακή διάσταση των λογοτεχνικών τους κειμένων και επομένως ως προς τον τρόπο που τα προσλάμβαναν οι αναγνώστες.¹¹

Ένα πρώτο στοιχείο σε σχέση με τον Τύπο είναι ότι οι αναφορές στην Αμερική υστερούν συντριπτικά σε σχέση με τις αναφορές στην Ευρώπη ή την Ανατολή. Με βάση και όσα ανέφερα προηγουμένως το στοιχείο αυτό ήταν αναμενόμενο, ωστόσο φανερώνει με παραστατικό τρόπο πού ήταν προσανατολισμένη όχι μόνο η εξωτερική πολιτική αλλά ακόμη και η κοινή γνώμη της Ελλάδας εκείνη την εποχή. Το 1791-1797 στην ελληνόγλωσσα *Εφημερίδα* που εκδιδόταν στη Βιέννη, ενώ γίνονταν πολλές αναφορές στην Αμερική, αυτές σχετίζονταν πάντα με μια ευρωπαϊκή χώρα. Στα προεπαναστατικά περιοδικά εμφανίζονταν

σύντομες ειδήσεις για την Αμερική, οι οποίες σχετίζονταν κυρίως με τη γεωγραφία ή τις επιστημονικές ανακαλύψεις.¹²

Ιδιαίτερα με ενδιαφέρουν τα μεταγενέστερα περιοδικά, καθώς από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1840 άρχισαν να κυκλοφορούν αρκετά νέα έντυπα, με πρωτότυπα κείμενα Ελλήνων λογοτεχνών αλλά και με πάμπολλες μεταφράσεις από ξένες εφημερίδες ή περιοδικά. Πολλά δημοσιεύματά τους εκφράζουν το πνεύμα του περιηγητισμού, είτε πρόκειται για άρθρα είτε ακόμη και για διηγήματα. Περιοδικά, όπως η *Εντέρη* (1847-1855), η *Πανδώρα* (1850-1872) και η *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865-1873), καλύπτουν ένα μέρος της ύλης τους με την προβολή εξωτικών θεμάτων, ανάμεσα στα οποία και μερικά σχετικά με την αμερικανική ήπειρο.¹³ Στα περιοδικά εξάλλου δημοσιεύονται και αρκετά λαϊκά μυθιστορήματα, που αποτυπώνουν καθαρότερα από τη σοβαρή λογοτεχνία τις διαθέσεις του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, καθώς οι συγγραφείς τους προσπαθούν να ικανοποιήσουν τον ορίζοντα των προσδοκιών του και όχι να εντυπωσιάσουν με καλλιτεχνικούς πειραματισμούς. Επομένως, συμβάλλουν ουσιαστικά στη διαμόρφωση των εθνικών στερεοτύπων με τις επαναλαμβανόμενες προβολές κοινών υποθέσεων, κοινωνικών τύπων, σχηματικών λύσεων.¹⁴

Σύμφωνα και με όσα ανέφερα προηγουμένως, αλλά και σύμφωνα με τα κείμενα που θα δούμε στη συνέχεια, στην περίπτωση της Αμερικής το στοιχείο που κυρίως τονίζεται είναι αυτό που θα ονόμαζα «εξωτισμός» δυτικού τύπου. Ο εξωτισμός που σχετίζεται με τη μαγεία και τα παραμύθια της Ανατολής είναι παρών στην ελληνική λογοτεχνία από την αρχαιότητα. Στον 19ο αιώνα προβάλλεται ιδιαίτερα η αντίθεση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και τον ανατολικό πολιτισμό.¹⁵ Και τα δύο θέματα βέβαια τα συναντάμε στη λογοτεχνία πολλών ευρωπαϊκών χωρών, καθώς μάλιστα ως τον 19ο αιώνα μεγάλο μέρος της Ανατολής είναι υπό δυτική κυριαρχία. Η κοινή συνισταμένη όλων αυτών των έργων είναι ότι αρχικά ο πολιτισμός των ανατολικών χωρών παρουσιάζεται πολύ κατώτερος από τον πολιτισμό της δύσης και μόνο μετά τη βαθύτερη γνωριμία αυτού του πολιτισμού αναγνωρίζεται σε κάποιο βαθμό η αξία της ιδιαιτερότητάς του, η οποία δεν παύει ωστόσο να αποτελεί «τροχοπέδη» στη βελτίωση της ζωής των κατοίκων. Αν εκτιμάται η «βαθιά σοφία» και η «εγκαρτέρηση», αυτά τα στοιχεία ακριβώς είναι που δηλώνουν την υποταγή στον «ανώτερο» δυτικό πολιτισμό και τους εκπροσώπους του.¹⁶

Αντίθετα, στην περίπτωση της Αμερικής η εικόνα της σχεδιάζεται εξαρχής με θετικά στοιχεία.¹⁷ Εκτός από αυτά που αναφέρθηκαν ήδη, ας προστεθεί το ότι είναι η χώρα των ευκαιριών και του εύκολου πλουτισμού, ενώ ο εξωτισμός της συνδυάζει τον πρωτογονισμό (όταν γίνεται λόγος για τους Ινδιάνους) με

ένα πνεύμα δημοκρατικής ισότητας, για παράδειγμα στις σχέσεις των δύο φύλων ή στην ανατροφή των κοριτσιών ή στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων, το οποίο έχει πολλές παράδοξες εκφάνσεις για τους Ευρωπαίους και ειδικότερα τους Έλληνες.

Χαρακτηριστικά αποτυπώνεται αυτός ο δυτικού τύπου εξωτισμός από τον Αργύρη Εφταλιώτη στην εικόνα που οι Άγγλοι υποτίθεται ότι έχουν για τους «εξαδέλφους» τους στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού: «Κι όσο για τους μερικούς Άγγλους, γνώριζαν κι αυτοί πως ο αζάδερφός του, από την άλλη μεριά του πέλαγου, δεν είναι δα και καθώς τον παράσταιναν, την περασμένη τη γενιά, τετραπέρατος κι απολίτιστος, μόνε τετραπέρατος και πολιτισμένος. Ακοίμητος, ανήσυχος, ολόζυπνος, ολοζώντανος, μα και ήμερος, αγαθόκαρδος, καταδεχτικός. Έτοιμος να τα νοιώσει όλα, να τα μελετήσει όλα, να τα γυρίσει για όφελός του, ύστερα να τα κηρύξει κιάλας από τα κεραμίδια, πως είναι καμάρια της περιτρανής του πατρίδας, που, η αλήθεια πάντ' αλήθεια, ποτές δεν κουράζεται να της ψέλνει δοξολογίες».¹⁸

Από την άλλη, λίγα είναι τα κείμενα που δημοσιεύονται στον ελληνικό Τύπο για την πνευματική ζωή της Αμερικής και τα περισσότερα είναι μεταφράσεις από ευρωπαϊκά έντυπα.

Και οι μεταφράσεις έργων Αμερικανών συγγραφέων είναι πολύ λίγες στη διάρκεια του 19ου αιώνα, ενώ συχνά γίνονται από τη γαλλική γλώσσα, όπως στην περίπτωση του Edgar Allan Poe (1809-1849), που έγινε γνωστός στην Ελλάδα πρώτα ως πεζογράφος το 1877 από τη γαλλική μετάφραση του Μπωντλαίρ.¹⁹ Ανάμεσα στις άλλες μεταφράσεις αξιολογών αμερικανικών έργων (James Fenimore Cooper, «Ο Ερυθρός Πειρατής», *Εντέρηπη*, 1855· *The Red Rover*, 1827) σημειώνω την ταχύτατη επισήμανση από τον ρομαντικό λυρικό ποιητή Ιωάννη Καρασούτσα (1824-1873) του μυθιστορήματος της Harriet Beecher-Stowe, *Uncle Tom's Cabin*. Το πρωτότυπο είχε εκδοθεί στη Βοστώνη το 1852· η μετάφρασή του άρχισε να δημοσιεύεται στο περιοδικό *Μνημοσύνη* τον Μάρτιο του 1853.²⁰

Όλο αυτό το ποικίλο υλικό, προερχόμενο από ελληνικές και κυρίως ξένες πηγές, είχε στο μεγαλύτερο μέρος του πληροφοριακό στόχο, να καλύψει δηλαδή την περιέργεια των αναγνωστών γι' αυτή την «εξωτική» χώρα. Καθώς διοχετεύεται μέσω του Τύπου αλλά και αυτοτελών εκδόσεων, συμβάλλει όχι μόνο στην ενημέρωση αλλά και στη διαμόρφωση στερεοτυπικών εικόνων, που παράλληλα περνούν στη λογοτεχνία.

Η τοποθέτηση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892), επικεφαλής των συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την Αμερική στο έργο τους, αν και έχει την αφετηρία της στη χρονολογική κατάταξη των κειμένων, μπορούμε να πούμε ότι

αποδίδει συμπτωματικά φόρο τιμής στο συγγραφέα που έγραψε ένα μεγάλο αριθμό ιστοριών οι οποίες διαδραματίζονταν όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική, την Αφρική ακόμη και τη Νέα Ζηλανδία.²¹ Ο Ραγκαβής με την πολύμορφη δράση του –ποιητής, πεζογράφος, κριτικός της λογοτεχνίας, μεταφραστής, καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπουργός εξωτερικών, πρεσβευτής, διευθυντής εφημερίδας, συνεκδότης περιοδικών– και με τις αλλεπάλληλες μετακινήσεις του υπήρξε ένας κοσμοπολίτης, πάντα ενημερωμένος για μια τεράστια ποικιλία θεμάτων και με την επιθυμία να αξιοποιήσει στο έπακρο τη διδακτική λειτουργία της λογοτεχνίας.

Τα δύο διηγήματά του που έχουν ως πλαίσιο την Αμερική έχουν την ίδια –παράδοση για λογοτεχνικό κείμενο– θεματική αφετηρία: το σωφρονιστικό σύστημα και τον τρόπο απονομής δικαιοσύνης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το πρώτο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποινή» (1836) έχει υποτυπώδη μελοδραματική υπόθεση: ένα ζευγάρι κακοποιών διηγείται διαδοχικά πώς το σωφρονιστικό σύστημα επηρέασε καταλυτικά τη ζωή του. Η φυλάκιση του άνδρα στην Αμερική τον βοήθησε να σωφρονιστεί ειλικρινά, να αλλάξει τρόπο ζωής και να ενταχθεί κατόπιν ομαλά στην κοινωνία. Αντίθετα η γυναίκα, φυλακισμένη στη Γαλλία, μεταβάλλεται σταδιακά σε σκληρή κακοποιό, ικανή για τα χειρότερα εγκλήματα και θανατώνεται στη γκιλοτίνα. Η περιγραφή του υποδειγματικού τρόπου αναμόρφωσης του άνδρα στην πρότυπη αμερικανική φυλακή σε αντιπαράθεση με την αντίστοιχη περιγραφή της ηθικής εξαχρείωσης της γυναίκας εξαιτίας του συγχρωτισμού της με άλλες κρατούμενες λειτουργεί διδακτικά και υπογραμμίζει τις θέσεις του Ραγκαβή υπέρ της δικαιοσύνης, της ατομικής ελευθερίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μάλιστα, όπως και με άλλα του έργα, συμβάλλει και με το διήγημα αυτό στην ενημέρωση των αναγνωστών του σε ένα επίκαιρο θέμα για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, που διαμόρφωνε τότε τις διοικητικές του δομές. Είναι αξιοσημείωτο ότι την ίδια ακριβώς εποχή πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η Γαλλία, η Αγγλία και η Πρωσία, ενδιαφέρονταν να μελετήσουν το σωφρονιστικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου εξαιτίας της επιρροής των ιδεών του Διαφωτισμού είχαν αντικαταστήσει την ποινή του θανάτου με τη φυλάκιση και είχαν προβεί στην ουσιαστική βελτίωση του τρόπου διαβίωσης στις φυλακές.²²

Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1848, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εντέρρη* ένα άλλο διήγημα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή με τίτλο «Το Κακουργιοδικεῖον της Ελισαβετῶνος». Σ' αυτό δύο φίλοι, Άγγλοι λόρδοι, όπως ξένοι είναι οι περισσότεροι ήρωές του, συναντώνται σε ένα μικρό χωριό στο Αρκάνσας και παρακολουθούν μια παράδοξη δίκη, επειδή αισθάνονται πλήξη από αυτό το

«λαό εμπόρων» και τις «πόλεις των σιτοπώλων» (σ. 379). Η σχεδόν αστυνομική πλοκή, οι εκπλήξεις για την ταυτότητα του ενόχου και του θύματος, η πορεία από την αρχική ανάλαφρη διήγηση στην τραγική συνέχεια και το καθησυχαστικό τέλος προκαλούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Σε όλα αυτά, όμως, υπόκειται η κριτική στάση του κατοίκου της γηραιάς Ευρώπης απέναντι στις συνήθειες και τα ήθη του Νέου Κόσμου. Οι δύο Άγγλοι εκφράζονται ειρωνικά για το χώρο του δικαστηρίου, για τον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η δίκη και για την άφθονη οινοποσία των θεατών.

Σε πρώτη ανάγνωση ο συγγραφέας φαίνεται να οργανώνει μια παρωδία δίκης. Ωστόσο, τόσο οι ένορκοι όσο και ο δικαστής τηρούν με αξιοζήλευτη σοβαρότητα τους τύπους και ολοκληρώνουν τη διαδικασία, αποδεικνύοντας πανηγυρικά ότι η αμερικανική απλότητα, αφέλεια και αδιαφορία για την κοινωνική εθιμοτυπία δεν αποτελούν έλλειψη πολιτισμού. Στο τέλος του διηγήματος ο γάμος του ενός ήρωα με μια Αμερικανίδα υποβάλλει ακριβώς την ιδέα της σύγκλισης των πολιτισμών.

Είκοσι χρόνια μετά το διήγημα αυτό ο πολυταξιδεμένος Ραγκαβής γνώρισε από κοντά τις Ηνωμένες Πολιτείες ως πρεσβευτής της Ελλάδας (1867-1868). Στα *Απομνημονεύματά* του αφιερώνει πολλές σελίδες στην περιγραφή αυτού του αρχικά ανεπιθύμητου ταξιδιού, το οποίο είχε προσπαθήσει με πολλούς τρόπους να ματαιώσει και για το οποίο τελικά έγραψε: «απεκόμισα ανεξαλείπτους αναμνήσεις και εντυπώσεις, υπερβάσας πάσας τας προσδοκίας μου» (σ. 348).²³ Οι περιγραφές του επιβεβαιώνουν τα ευρήματα των δύο διηγημάτων του, γι' αυτό και σχολιάζονται εδώ. Ανάλογη έρευνα σε άλλα απομνημονεύματα, μαρτυρίες ή ταξιδιωτικά βιβλία του 19ου αιώνα θα μπορούσε επίσης να προσφέρει πλούσιο υλικό.

Φιλομαθής και φιλοπρόοδος σε ό,τι αφορά την επιστήμη, ο Ραγκαβής περιγράφει εκπαιδευτήρια και βιβλιοθήκες, τις πόλεις που επισκέπτεται, τα πρόσωπα που γνωρίζει, και προβάλλει τις προσπάθειές του να συγκινήσει την αμερικανική κοινή γνώμη υπέρ της τότε επαναστατημένης Κρήτης. Είναι, όμως, πολύ διστακτικός απέναντι σε κοινωνικούς ή καλλιτεχνικούς νεωτερισμούς, όπως η ελεύθερη επικοινωνία των νεαρών δεσποινίδων με κυρίους, η ιδιαίτερη λιτότητα της ενδυμασίας και της κατοικίας των δημόσιων ανδρών, ή η ποίηση του Walt Whitman. Πρέπει πάντως να του αναγνωρίσουμε ότι όπως στα διηγήματά του έτσι και στα *Απομνημονεύματά* του δηλώνει απερίφραστα ότι συμπαθεί τους Ινδιάνους και τους μαύρους και εκφράζεται υπέρ των ατομικών τους δικαιωμάτων. Απόρροια αυτών των αισθημάτων αποτελεί και το εκτενές αφηγηματικό του ποίημα «Ο γοργός ιέραξ», το οποίο έχει ως ήρωα έναν νεαρό Ινδιάνο και, όπως γράφει ο ποιητής του, στηρίζεται σε αμερικανική παράδοση.²⁴

Το επόμενο κείμενο που θα με απασχολήσει είναι το ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα *Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας* του Ιάκωβου Πιτζιπίου (1802-1869). Το πρώτο μέρος του έργου δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό του συγγραφέα *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (Σύρος, 1848) την ίδια χρονιά με «Το Κακουργιοδικεϊόν της Ελισαβεττώνος». Θέμα του η μεταμόρφωση σε πίθηκο ενός υπαρκτού προσώπου, του Γιάκομπ Σάλομον Μπαρτόλντ (1779-1825), Πρώσου εβραϊκής καταγωγής, συγγραφέα ενός περιηγητικού βιβλίου για την Ελλάδα που περιείχε ανθελληνικές παρατηρήσεις (*Bruchstücke zur näher Kenntniss der heutigen Griechenlands*, 1805). Στόχος του Πιτζιπίου μέσα από αυτή τη μεταμόρφωση και τις περιπέτειες του ήρωά του σε πολλές ξένες χώρες και στην Ελλάδα φαίνεται ότι ήταν να επικρίνει τη νεόπλουτη αθηναϊκή κοινωνία και τον ευρωπαϊκό περιηγητισμό.²⁵ ειδικότερα, όπως επισημαίνει ο Νάσος Βαγενάς: «τη μόδα της συγγραφής ταξιδιωτικών βιβλίων για ξένες χώρες (ένα από τα οποία είναι και το βιβλίο του Μπαρτόλντ για την Ελλάδα). Τη μόδα αυτή την περιγράφει ως πιθηκισμό, αφού παρουσιάζει τα βιβλία αυτά να γράφονται αντιγράφοντας τυποποιημένα πρότυπα ή το ένα το άλλο, χωρίς πραγματική γνώση του τόπου τον οποίο υποτίθεται ότι απεικονίζουν, και με μοναδικό σκοπό να κάνουν γνωστό το συγγραφέα τους».²⁶ Προεκτείνοντας την προηγούμενη παρατήρηση ο Δημήτρης Τζιόβας γράφει: «Με το να σχολιάζει το σύνδρομο των περιηγήσεων και να επικρίνει την περιηγητική φενάκη, το μυθιστόρημα είναι σαν να παρωδεί και να υπονομεύει την πρώτη ύλη του, δεδομένου ότι και το ίδιο βασίζεται στην περιπλάνηση και την περιήγηση. Ως εκ τούτου, ο *Πίθηκος Ξουθ* είναι σαν να θεματοποιεί το αντικείμενο της πολεμικής του δίνοντας στην αφήγηση μια μετα-μυθοπλαστική διάσταση».²⁷

Θα ήθελα να επισημάνω ότι στην περίπτωση του ταξιδιού στην Αμερική ο Πιτζιπίος γράφει για μια χώρα που ούτε έχει επισκεφτεί, ούτε φαίνεται να έχει ιδιαίτερες γνώσεις γι' αυτήν. Επομένως, είτε προεκτείνει τη σάτιρά του για τον τρόπο γραφής των περιηγητικών βιβλίων μέχρι τον τρόπο της γραφής του μυθιστορήματός του, είτε, πολύ πιθανότερο, πέφτει ο ίδιος στην «παγίδα» που έστησε. Πράγματι, ο ήρωάς του φεύγει από το Καλαί, φτάνει στη Νέα Αυρηλία (New Orleans) και ζει για 7 χρόνια απομονωμένος σε ένα δάσος, όπου συντελείται η μεταμόρφωσή του σε πίθηκο. Όταν τον συλλαμβάνουν, μεταφέρεται στη Νέα Υόρκη και από εκεί επιστρέφει στη Μασσαλία. Σε μια έκταση 13 περίπου σελίδων όπου περιγράφονται αυτά τα γεγονότα, τα σχετικά με το θέμα μου στοιχεία είναι ελάχιστα.²⁸ Οι επώνυμοι ήρωες στις ίδιες σελίδες είναι Έλληνες, όχι μόνιμοι κάτοικοι της Αμερικής, και τα όσα τους απασχολούν δεν σχετίζονται με τη χώρα· θα μπορούσαν να διαδραματίζονται οπουδήποτε αλλού στον κόσμο.²⁹

Προεκτείνοντας το στοιχείο αυτό στην εξέταση ολόκληρου του μυθιστορήματος, βρίσκουμε ότι και για τους άλλους τόπους που παρουσιάζονται, το Παρίσι, τη Σμύρνη, την Αθήνα κ.ά., αν και δίνονται περισσότερες πληροφορίες (ονόματα δρόμων, συνοικιών κ.λπ.), δεν γίνονται συγκεκριμένες περιγραφές. Είναι, κατά τη γνώμη μου, φανερό ότι ο συγγραφέας ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τα πρόσωπα, τους ανθρώπινους τύπους, τα κοινωνικά ή ατομικά ήθη και, επομένως, χρησιμοποιεί τις μεταβολές του χώρου για να αναπτύξει την ποικιλία των ηρώων του.

Ξαναγυρίζοντας στο θέμα μου και σύμφωνα με όσα είπα προηγουμένως, η Αμερική δεν φαίνεται να προσφέρει στο συγγραφέα αξιοσημείωτους Αμερικανούς ήρωες ή κοινωνικούς τύπους (στοιχείο που θα είχε ενδιαφέρον), γι' αυτό και ο συγγραφέας παρουσιάζει στο περιβάλλον της Έλλης ως ήρωες, χρησιμοποιώντας για έναν από αυτούς μάλιστα έναν γνωστό και χρησιμοποιημένο από τη νεοελληνική πεζογραφία της εποχής τύπο, αυτόν του ξενομανούς και φιλοχρήματου νέου.

Ωστόσο, και η απουσία στοιχείων έχει σημασία, γιατί συμβάλλει στον προβληματισμό μας σχετικά όχι με το τι είδους πληροφορίες για τον Νέο Κόσμο μπορούσε να έχει ο μορφωμένος αυτός Έλληνας συγγραφέας, αλλά σχετικά με το αν ο ίδιος ενδιαφερόταν ή αν πίστευε ότι χρειαζόταν να μελετήσει και κατόπιν να γράψει για την Αμερική. Ο χώρος του ελληνικού *ricadesque* μυθιστορήματος, στο οποίο ανήκει κατά βάση και ο *Πίθηκος Ξουθ*, ήταν κυρίως ο χώρος της νοτιανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου. Στον ανάλογο τεχνοτροπίας *Πολυπαθή* (1839) ο συγγραφέας Γρηγόριος Παλαιολόγος ενδιαφέρεται να απεικονίσει τα ήθη των Δακών (Ρουμάνων), των Ρώσων, των Οθωμανών, των Ιταλών, των Άγγλων και των Γάλλων, ενώ στέλνει τον πρωταγωνιστή του μέχρι την Αφρική· δεν διανοείται όμως να τον αναγκάσει να διασχίσει τον Ατλαντικό.

Οι ήρωες της ελληνικής ρομαντικής λογοτεχνίας, όταν ταξιδεύουν στο εξωτερικό, κινούνται στη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, την Κωνσταντινούπολη, την Ιταλία· μερικοί φτάνουν στο Παρίσι ή το Λονδίνο. Αυτό συμβαίνει και σε μυθιστορήματα που γράφτηκαν αρκετά χρόνια μετά τον *Πίθηκο Ξουθ*. Μόνο ο Παναγιώτης Σούτσος στο μυθιστόρημά του *Χαριτίνη*, που εκδόθηκε το 1864, οδήγησε στο τέλος του έργου τις δύο ηρωίδες του στην Αμερική, για να σωθούν από τις σφαγές των χριστιανών της Παλαιστίνης από τους Τούρκους.³⁰ Από την άποψη αυτή, λοιπόν, είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετά νωρίς ο Πιτζιπίος χρησιμοποίησε, έστω και περιορισμένα, ως τόπο περιπετειών των μυθιστορηματικών του προσώπων και την Αμερική.

Επτά χρόνια αργότερα, στο μακροβιότερο περιοδικό της περιόδου, την *Πανδώρα*, δημοσιεύτηκε ανώνυμα το μυθιστόρημα *Θάνος Βλέκας* (1855-1856).

Συγγραφέας του ήταν ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896). Διακεκριμένος νομικός, καθηγητής Πανεπιστημίου, υπουργός Οικονομικών, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας αλλά και με καλή φιλολογική παιδεία, έγραψε μόνο αυτό το μυθιστόρημα, παρουσιάζοντας μάλιστα τον εαυτό του ως επιμελητή των χειρογράφων και όχι ως συγγραφέα.

Στο ιδεολογικό αυτό μυθιστόρημα παρακολουθούμε μια ρομαντική ερωτική ιστορία με δραματικό τέλος, καθώς το εξιδανικευμένο ερωτευμένο ζευγάρι συγκρούεται με κάθε είδους δημόσια ή ιδιωτική αδικία. Πράγματι ο συγγραφέας θέλησε στην αφήγησή του, όπως ακριβώς και στα νομικά του κείμενα, να συνδυάσει την επισήμανση και καντηρίαση των ελαττωμάτων της σύγχρονης του ελληνικής κοινωνίας με την προβολή του «δέον γενέσθαι», της ορθής στάσης ζωής και των εφοδίων που οφείλει κανείς να έχει για να αναδειχθεί σε χρηστό πολίτη. Η ληστεία κυρίως, αλλά και η διαφθορά του κράτους, η αργυρώνητη και μεροληπτική δικαιοσύνη, η πολυνομία, η σχολαστικότητα των δασκάλων, η αμάθεια, η κακή ζωή των γεωργών είναι τα κυριότερα αλλά όχι τα μόνα προβλήματα που παρουσιάζει στην εξέλιξη της ιστορίας του, ενώ παράλληλα προτρέπει λύσεις σ' αυτά, κάποτε με αρκετά διδακτικό τρόπο.

Σε ένα σύντομο επεισόδιο του *Θάνον Βλέκα* παρουσιάζεται ένας Αμερικανός ιεραπόστολος.³¹ Και το πρόσωπο αυτό, όπως και τα υπόλοιπα του έργου, πρέπει, σύμφωνα με την τακτική του συγγραφέα, να θέσει ένα πρόβλημα αλλά και να δώσει τη λύση του. Πρέπει πρώτα να παρατηρήσω ότι Άγγλοι και Αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι κυκλοφορούσαν, ιδιαίτερα την περίοδο 1800-1850, στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή.³² Η αμερικανική ομάδα των ιεραποστόλων ελέγχονταν από το American Board of Commissioners for Foreign Missions της Βοστώνης. Αν και στον θρησκευτικό τομέα δεν είχαν επιτυχίες, έπαιξαν ρόλο στην πνευματική ζωή με κέντρο εξορμήσεως πρώτα τη Μάλτα (σε βρετανική κυριότητα από το 1800), όπου έφεραν και εγκατέστησαν ελληνικό τυπογραφείο. Μετά την ελληνική επανάσταση η τυπογραφική δραστηριότητα των Αμερικανών μισιοναρίων, που διατηρήθηκε επί πολλά χρόνια, μετατοπίστηκε στη Σύρα, στη Σμύρνη και στην Αθήνα.³³

Ένα άλλο τυπογραφείο, το «Εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον», λειτούργησε σε ελλαδικά εδάφη από το 1831 ως το 1837. Στα δύο αυτά τυπογραφεία εκδόθηκαν μάλιστα πολλά βιβλία για παιδιά, σχολικά ή απλώς ψυχαγωγικά, θρησκευτικές βιογραφίες και ηθικά διηγήματα.³⁴

Σύγχρονα γεγονότα, λοιπόν, και κυρίως πρόσωπα που του ήταν γνωστά έδωσαν στον Καλλιγιά την έμπνευση για να σχεδιάσει τον τύπο του ιεραποστόλου. Ως πρότυπο είχε πιθανότατα τον ιεραπόστολο Jonas King (1792-1869), που είχε

σπουδάσει στο Παρίσι ανατολικές γλώσσες και λογοτεχνίες και βρισκόταν στην Ελλάδα από το 1828. Μάλιστα ο Καλλιγιάς είχε αναλάβει την υπεράσπισή του το 1846 στις εναντίον του κατηγορίες για προσηλυτισμό κ.ά.³⁵

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας είναι πάρα πολύ προσεκτικός στην παρουσίασή του και δεν κάνει κανένα αρνητικό ή έστω ειρωνικό σχόλιο για τον ιεραπόστολο, ενώ το συνηθίζει για τους άλλους ήρωές του. Η ομάδα των προσώπων που τον περιβάλλει στην αναγκαστική πεζοπορία τους από τη Χαλκίδα στην Αθήνα παρουσιάζεται τέτοια ώστε να αναδεικνύεται καλύτερα η θετική προσωπικότητα του Αμερικανού από τη σύγκριση με αυτά. Μαζί, λοιπόν, με το μισιονάριο ταξιδεύει και συνομιλεί ένας ορθόδοξος καλόγηρος, «γνωστός για το μίσος του στους αλλόθρησκους», που προσπαθεί με αποσπάσματα από την Αγία Γραφή να εξορκίσει το «πονηρό πνεύμα» του θρησκευτικού του αντιπάλου, τον οποίο βλέπει σαν διάβολο. Ακόμη, ένας συντηρητικός δάσκαλος, θαυμαστής της αρχαίας παιδείας, που ανησυχεί μήπως οι ιεραπόστολοι μεταφράσουν την Αγία Γραφή στη δημοτική, αφού ήταν γνωστή η προτίμησή τους στην καθομιλουμένη γλώσσα, ένας έμπορος, ο οποίος θα ήθελε να ταξιδέψει στην Αμερική για να βρει χρυσάφι κι ένας σπουδασμένος στην Ευρώπη Έλληνας, αδιάφορος για όλα όσα συμβαίνουν γύρω του.

Για τη θρησκεία, λοιπόν, την παιδεία και την οικονομία της εποχής του ο συγγραφέας προτείνει βελτιώσεις μέσω ενός Αμερικανού: «Περί τα τέλη του ΙΕ' αιώ-νος ανεκάλυψεν ο Κολόμβος την Αμερικήν. Δεν είναι εισέτι δύο και ήμισυ αιώνες, αφότου οι πρώτοι άποικοι και ομόθρησκοί μου, οι pilgrims fathers, απέβησαν εις τα άγρια παράλια της Βορείου Αμερικής, και σήμερα ο πολιτισμός αυτής υπερ-τερεί τον Ευρωπαϊκόν, όσον το ατιμήρες το ιστιοφόρον, πριν συμπληρωθή δε αιών από της Αμερικανικής επαναστάσεως, η Ομόσπονδος Πολιτεία αριθμεί ήδη επέ-κεινα των 25 εκατομμυρίων κατοίκων. Πανταχού ανηγέρθησαν πόλεις μεγαλο-πρεπείς, διώρυγες και σιδηρόδρομοι ως αρτηρίαι συνέδεσαν τα πέρατα του σφρι-γώντος τούτου σώματος, και όλα τα χρήσιμα εις τον ανθρώπινον βίον ευθηνούν, όσον ουδέ εν τη γηραιά Ευρώπη. Ημείς πρώτοι εφαρμόζομεν πάσαν ανακάλυψιν και καθεκάστην τελειοποιούμεν τας νέας εφευρέσεις. Όλη η πρόοδος αύτη και η δόξα χρεωστούνται εις τας ορθάς αρχάς, τας οποίας ηκολούθησαμεν συμμορφού-μενοι πάντοτε προς την πείραν, και υποτασσόμενοι εις την αυθεντίαν του κοινού νοός. Προ πάντων καταγινόμεθα εις την διάδοσιν των φώτων και πρεσβεύομεν, ότι τα μεν χρήματα ίδια εκάστου, αι δε γνώσεις κοινάί» (σ. 136).

Υπογραμμίζω ότι ο Καλλιγιάς βάζει στο στόμα του Αμερικανού ήρωά του τα λόγια με τα οποία μπορούν να δημιουργηθούν εθνικά στερεότυπα, καθώς αυτός συνεχώς επαναλαμβάνει τη φράση «Εμείς στην Αμερική» και συχνά επι-

καλείται τον «κοινό νου», ενώ χρησιμοποιεί και αρκετές αγγλικές λέξεις. Κατ' αυτόν τον ήρωα, λοιπόν, οι Αμερικανοί συνολικά παρουσιάζονται φιλέλληνες, προοδεύουν επειδή εφαρμόζουν τις επιστημονικές ανακαλύψεις, αλλά και αρκούνται σε ό,τι είναι φυσικά δυνατό και σχετικά καλό, ενεργούν σύμφωνα με το common sense, είναι μελετηροί, οργανωτικοί και εφευρετικοί. Το συμπέρασμα του αναγνώστη από τα τόσα χαρίσματα του ήρωα είναι ότι αγαπούν και να επιδεικνύουν τις γνώσεις τους, στοιχείο, βέβαια, που σχετίζεται και με τη διδακτική πρόθεση του συγγραφέα.

Τα κείμενα στα οποία αναφέρθηκα ως τώρα συνιστούν κατά κάποιον τρόπο μια ενότητα ρομαντικών πεζογραφημάτων. Τα χαρακτηριστικά ρομαντικά μοτίβα του περιηγητισμού, της γνωριμίας με το ντόπιο στοιχείο, της προβολής του καλού άγριου δίνουν έμφαση στην εικόνα της «εξωτικής» Αμερικής, την οποία αποκρούει η ρεαλιστικότερη και ορθολογικότερη ματιά του Καλλιγά. Θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά χρόνια για να ξαναβρούμε λογοτεχνικά έργα που να αναφέρονται στην Αμερική.

Τη δεκαετία του 1880 η νέα γενιά πεζογράφων φαίνεται να περιορίζει τον ορίζοντα των θεμάτων της στην ελληνική επαρχία. Είτε με ειδυλλιακή είτε με ρεαλιστική και κάποτε νατουραλιστική προοπτική οι λογοτέχνες προβάλλουν τοπικά θέματα που γνωρίζουν από τις ιδιαίτερες ορεινές ή παραθαλάσσιες πατρίδες τους. Ωστόσο, και σ' αυτά τα έργα αποτυπώνεται μια άλλη, διαφορετική πτυχή της εικόνας της Αμερικής από συγγραφείς όπως ο Α. Παπαδιαμάντης, ο Α. Μωραϊτίδης, ο Α. Εφταλιώτης, ο Α. Τραυλαντώνης κ.ά.

Δεν πρόκειται πλέον για τους Αμερικανούς που έρχονται στην Ελλάδα ή για τους ταξιδιώτες στην Αμερική. Η περιηγητική διάθεση, η προβολή των πολιτικών και κοινωνικών διαφορών, η αναζήτηση του εξωτικού και της παράδοξης λεπτομέρειας σβήνουν, καθώς αρχίζει να διαγράφεται στην Ελλάδα ένα υπαρκτό ζήτημα με σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις. Πράγματι, από τα τέλη του 19ου αιώνα αρχίζει με αυξανόμενο ρυθμό η μετανάστευση προς την Αμερική. Τα στοιχεία είναι εντυπωσιακά: την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα βρισκόνταν στην Αμερική 150.000 περίπου Έλληνες· οι μισοί βρισκόνταν εκεί πριν από το 1905-1906, ενώ μόνο 20.000 ήσαν εκείνοι που είχαν πραγματοποιήσει το ταξίδι πριν από το 1900. Σύμφωνα με στοιχεία της εποχής, μόνο την Τρίτη 5 Μαρτίου 1902 έφυγαν από το λιμάνι του Πειραιά 1.000 άνθρωποι, που αναλογικά με τον πληθυσμό της Αθήνας και του Πειραιά τότε και τώρα θα ήταν σαν να έφυγαν σήμερα περίπου 150.000 άτομα.³⁶

Όπως ήταν επόμενο, το ζήτημα της μετανάστευσης περνά μέσα στη λογοτεχνία. Άλλωστε, το θέμα της ξενιτιάς έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ελληνική

τέχνη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, καθώς αντικατοπτρίζει τη μεγάλη κινητικότητα των Ελλήνων, κυρίως οικονομικών μεταναστών. Πολλά μάλιστα από τα θεματικά μοτίβα που συναντάμε στον 19ο αιώνα (τα βάσανα της ξενιτιάς, οι πειρασμοί, η έλλειψη κάθε επικοινωνίας ανάμεσα στον ξενιτεμένο και τους συγγενείς του, η επιστροφή του ξενιτεμένου κ.ά.) προϋπάρχουν σε παλαιότερα δημοτικά τραγούδια.

Αξίζει να σημειώσουμε ένα πεζογράφημα που όχι μόνο βρίσκεται στη χρονική αφετηρία των κειμένων για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, αλλά και παρουσιάζει όλα τα θεματικά μοτίβα που τα χαρακτηρίζουν. Πρόκειται για το «Ο εξ Αμερικής θείος» που δημοσιεύτηκε στην *Εντέρπη* το 1850.³⁷ Αν και γραμμένο από Έλληνα, φαίνεται περισσότερο σαν διασκευή ξένης ανάλογης ιστορίας, καθώς μάλιστα διαδραματίζεται στη Γαλλία με ήρωες Γάλλους. Μία είναι μόνο η αξιοσημείωτη πρωτοτυπία της υπόθεσής του: αν και ο συγγενής που όλοι περιμένουν να βελτιώσει τη ζωή τους με τα πλούτη του αποδεικνύεται φτωχός, κατορθώνει να τους βοηθήσει αποτελεσματικά με τον καλό χαρακτήρα και την εξυπνάδα του.

Όπως και στο πρώιμο αυτό κείμενο, έτσι και στα τέλη του 19ου αιώνα, μέσα στο πλαίσιο της εντοπιότητας, παρουσιάζεται σχεδόν αποκλειστικά η πλευρά εκείνων που μένουν πίσω ή των μεταναστών που επιστρέφουν στον τόπο τους, καθώς οι συγγραφείς αδυνατούν ή αδιαφορούν να δείξουν τη ζωή του μετανάστη στον Νέο Κόσμο. Σημειώνω, βέβαια, ότι στην πεζογραφία της περιόδου δεν παρουσιάζεται ως αποκλειστικός τόπος προορισμού όσων ξενιτεύονται η Αμερική. Άλλοι ήρωες ταξιδεύουν στην Ευρώπη ή σε άλλες ηπείρους ή αγνοείται εντελώς η χώρα όπου καταφεύγουν. Ωστόσο, σε όλα τα σχετικά έργα η αρνητική άποψη για την ξενιτιά καθώς και η προβολή των προβλημάτων του αποχωρισμού και της απουσίας των νέων ανδρών αποτελούν κοινούς τόπους. Ανάλογα διηγήματα γράφονται και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και περιέλαβα στην εργασία μου όσα από αυτά ανήκουν σε συγγραφείς το κύριο μέρος της δημιουργίας των οποίων ανήκει στα χρονικά όρια της μελέτης μου. Μάλιστα στα πεζά αυτά, καθώς ουσιαστικά επαναλαμβάνεται με ξεθυμασμένη πια έμπνευση ένα χρησιμοποιημένο ήδη και από τους ίδιους πεζογράφους θέμα, παρουσιάζονται καθαρότερα τα στοιχεία της κατασκευής του με γνωστά μοτίβα και εικόνες.

Σε όσα πεζογραφήματα παρουσιάζεται η Αμερική δεν της αποδίδονται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, καθώς η χώρα όπου μεταβαίνουν οι ήρωες δεν φαίνεται να ενδιαφέρει ιδιαίτερα ούτε το συγγραφέα ούτε τους αναγνώστες. Στα κείμενα αναφέρεται το όνομα της Νέας Υόρκης ως του πρώτου λιμανιού εισαγωγής

στην Αμερική, μερικών άλλων πόλεων (Βοστώνη, Σικάγο, Φιλαδέλφεια), και της Καλιφόρνιας ή της Αλάσκας ως των περιοχών όπου βρίσκεται άφθονος χρυσός. Ο Παναμάς (που συνδυάζεται με τη διάνοιξη της γνωστής διώρυγας) χαρακτηρίζεται ως τόπος σκληρής δουλειάς αλλά και ασθενειών των ηρώων, ενώ σε άλλα κείμενα μνημονεύονται κράτη της Νότιας Αμερικής.

Ωστόσο, η Αμερική δεν είναι ένας συγκεκριμένος τόπος αλλά μια ουτοπία. Όσοι επιδιώκουν να φτάσουν εκεί θεωρούν ότι είναι ένας οικονομικός παράδεισος, ένας μαγνήτης που τους παρασύρει χωρίς τη δύναμη να αντισταθούν. Αντίστοιχα, όπως υπογραμμίζεται σε αρκετά κείμενα, οι συγγενείς και οι συντοπίτες τους θεωρούν δεδομένη την οικονομική τους επιτυχία και την κοινωνική τους άνοδο: «Τον λεν Αμερικάνο επειδή τις και πήγε στην Αμερική· έμεινε δέκα-δεκαπέντε χρόνια σ' ένα μέρος, Παστόν, Μπαστόν, κάπως έτσι το λένε.

–Πηγαίνουν λοιπόν και οι Παξινοί στην Αμερική;

–Κάπου-κάπου κανένας. [...] Δυο χρόνια έκαναν οι γονέοι του να μάθουν αν ζη. Απάνω στα δυο χρόνια ήρθε ένα γράμμα από την Αμερική στο γιατρό τον Ανεμογιάννη και ήρθε και ένα χαρτί να λάβη ο Βασίλης ο Αργυρός δέκα λίρες που τις έστειλε ο γιος του από την Αμερική, τούτος να πούμε ο Αμερικάνος. [...] Ο Αμερικάνος θα 'ρθη στους Παξούς· όμορφος, καλοντυμένος, σπουδασμένος, κοσμογυρισμένος, και το μεγαλύτερο, πλούσιος, γεμάτος λίρες· θα πάη στην Υπαπαντή να λειτουργηθή· θα ρίξη στο δίσκο λίρα· όλος ο κόσμος θα παραμερίζη και θα τον χαιρετάη· ποιος ξέρει αν δεν τον βγάλουν και βουλευτή!»³⁸

Πιεσμένοι από το βάρος όχι μόνο των δικών τους ονείρων αλλά και των προσδοκιών των οικείων τους, είναι αναμενόμενο ότι οι μετανάστες, όσο παραμένουν φτωχοί, δεν τολμούν να επιστρέψουν στην πατρίδα και παραμένουν στην ξενιτιά, γερνώντας ή φθείροντας την υγεία τους, μέχρι να επιτύχουν τα πολυπόθητα πλούτη. Δεν είναι λίγα, άλλωστε, τα διηγήματα στα οποία προβάλλεται ως θεματικό μοτίβο η απόρριψη του παλινοστούντα από τους συγγενείς του, όταν αποδεικνύεται ότι δεν έχει χρήματα (Παπαδιαμάντη, «Οι λίρες του Ζάχου» κ.ά.).

Αλλά υπάρχει παράλληλα και η αντίθετη άποψη: ο Νέος Κόσμος μπορεί να παρουσιαστεί ως χώρος δυστυχίας και βασάνων, καθώς ο ξενιτεμός για την παραδοσιακή σκέψη είναι ζωντανός θάνατος. Αυτή η άποψη στηρίζεται στις φήμες για σκληρή δουλειά, αρρώστιες και άλλες συμφορές. Όλα αυτά τα στοιχεία τα συναντάμε στο διήγημα του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη, «Η χρυσή καδένα»:

«Μόλις δ' αποβιβασθείς εις Πειραιά, συνήνητησεν ένα Γλωσσίτην, όστις άρτι επανακάμψας εξ Αμερικής, διηγείτο εις όμιλον ναυτικών τα αμύθητα και σύντομα κέρδη της Αλάσκας, από των αρτιφανών μεταλλείων της οποίας

αυτός επέστρεφε πλούσιος, εις το χωρίον του. Τότε, μετά τας διηγήσεις εκείνας, η θλίψις του ότι απώλεσε την περιουσίαν του μετεβλήθη εις μανίαν πλέον, ήτις βιαίως, ως λωρίον δουλευούσης μηχανής, τον παρέσυρε προς εκείνους τους κόσμους πάλιν, όχι με πόθον, αλλά με λύσσαν πλέον, να επανακτήση τα απολεσθέντα. Δίψα ήδη κατέφλεγε τα σπλάγχνα του, ως να είχε μεθυσθή από οίνου. Κ' εθολώθη ο εγκέφαλός του, και απεσβέσθη τελείως η μνήμη του. Κ' ελησμόνησε τα πάντα τότε, μέσα εις εκείνην την τρικυμίαν της ψυχής του. Και κόσμον και πατρίδα και σύζυγον. [...] δεν θα επανήρχετο εις το χωρίον του, αν δεν εσχημάτιζε περιουσίαν τινά εκ νέου. [...] Φθάσας δε εις την Αλάσκαν και ιδών ότι αληθή ήσαν, όσα τω έλεγεν εις Πειραιά ο Γλωσσότης εκείνος, ερρίφθη εις τα ορυχεία του χρυσού, ως ρίπτεται διψασμένον κτήνος εις την πηγήν, ουδέν άλλο ενθυμούμενος εκ του παρελθόντος, ειμή ότι κάποιος Λαλεμήτρος, απολέσας λίρας, τας οποίας ως σπόγγους είχεν αποσπάσει, μίαν-μίαν, από του πυθμένος της θαλάσσης, εβασανίζετο τώρα να τας ανεύρη εις τα βάθη τα ανήλια του μεταλλείου. Και αληθώς εβασανίσθη επί πενταετίαν παλαιών με την τρυφηλήν φιλοσαρκίαν του, και την υπερβάλλουσαν τραχύτητα του κλίματος. Η θέα τότε του χρυσίου, το οποίον απεθησαύρισε, κατά το διάστημα τούτο, ήρχισε να καταπραΰνη το εξηγριωμένον πνεύμα του, την δε μανίαν την πρώτην και λύσσαν, διεδέχθη ήδη γαλήνη του λογικού, ως να έρριψεν ο χρυσός έλαιον εις την τρικυμίαν του νου του. [...] ενώ ήτο έτοιμος να επανέλθη εις την Ελλάδα και εις το χωρίον του, με περιουσίαν πάλιν, τόσην, ώστε ούτε τους δανειστάς του να φοβήται, ούτε τους χωρικούς να εντρέπεται, ησθένησε, καταβληθείς υπό των αφορήτων εκείνων μόχθων της σκληράς μεταλλευτικής εργασίας. Ο σύντροφός του ησθένησεν ομοίως και απέθανε. Και άλλοι πολλοί απέθανον, υποκύπτοντες εις την δριμύτητα του τόπου εκείνου, όπου όλα τα πράγματα είναι χρυσά. Και τα κέρδη χρυσά, και τα έξοδα χρυσά. Αλλ' αι ασθένειαι είναι σιδηραί, είναι μολύβδιναί. Ολίγοι σηκώνονται όταν πέσουν».³⁹

Σε αρκετά διηγήματα ο αμερικανικός χρυσός, που τον επιδεικνύουν, εκτός από τα εμβάσματα που στέλνουν, με χρυσές αλυσίδες ρολογιών ή με σπατάλη λιρών, αντιπαραβάλλεται με το κίτρινο χρώμα της αρρώστιας του ήρωα: «Αυτός ήτανε ο Αμερικάνος, ο περίφημος Αμερικάνος πώπαιζε με τις λίρες. [...] μέσα από το επανωφόρι επρόβαλε ένα προσωπάκι τόσο δα, και κίτρινο σαν τες λίρες του, που να τώλειπαν. Και τίποτε άλλο δεν έβλεπες από άνθρωπο· ρούχα, γούνες, κακούμια, χειρόκτια, όσα θέλεις. [...] Φθίσι φαίνεται πως είναι· από καταχρήσεις ίσως, από μεγάλους κόπους, από κακή ζωή».⁴⁰

Αλλά το χειρότερο που μπορεί να συμβεί, όπως υπογραμμίζεται στα κείμενα, είναι η απώλεια της ταυτότητας, η αλλαγή του ξενιτεμένου εξαιτίας της

αδυναμίας άσκησης των θρησκευτικών του καθηκόντων —«ευρίσκετο εις την ξενητείαν, αλειτούργητος και ακοινωνήτος»⁴¹ ή λόγω της διαφοροποίησης του τρόπου ζωής ή ενός αταίριαστου γάμου ή της αναγκαστικής χρησιμοποίησης άλλης γλώσσας.

Γράφει χαρακτηριστικά ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα «Η σταχομαζώχτρα»: «Ο τρίτος ο γνιος της, ο σουρτούκης, το χαμένο κορμί, εξενιτεύθη, και ευρίσκετο, έλεγαν, εις την Αμερικην. Πέτρα έρριξε πίσω του. Μήπως τον είδε; Μήπως τον ήκουσεν; Άλλοι πάλιν πατριώτες είπαν ότι ενυμφεύθη εις εκείνα τα χώματα, κ' επήρε, λέει, μια φράγκα. Μια 'γγλεζοπούλα, ένα ξωθικό, που δεν ήξευρε να μιλήση ρωμείκα. Μη χειρότερα! Τι να πη κανείς, ημπορεί να καταρασθή το παιδί του, τα σωθικά του, τα σπλάχνα του;».⁴² Ο γάμος με ξένη, πιθανότατα αλλόθρησκη και οπωσδήποτε όχι ορθόδοξη είναι ένα χαρακτηριστικό θεματικό μοτίβο που συναντάμε πάντα αρνητικά χρωματισμένο και αρκετά χρόνια αργότερα (για παράδειγμα στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη *Ο καπετάν Μιχάλης*).

Τα ιδεολογικά λοιπόν σχήματα και κατ' επέκταση τα θεματικά μοτίβα που δημιουργούνται σχετίζονται με τον αντίκτυπο που έχει στις οικογένειες η φυγή των νέων ανδρών, με την εγκατάλειψη των γυναικών και των παιδιών, γεγονός που συνεπάγεται τη φτώχεια και την εξαθλίωσή τους, και τέλος με το σβήσιμο της ελπίδας για την επιστροφή του ξενιτεμένου.

Η συχνότητα των σχετικών αναφορών, η συχνά σχηματική αντιμετώπιση του θέματος, η καταφυγή σε καθιερωμένες εικόνες μάς βοηθούν να αντιληφθούμε ότι έχει αρχίσει πλέον η δημιουργία ισχυρών στερεοτύπων.⁴³ Πράγματι, καθώς την περίοδο αυτή έχουμε θεματικά μοτίβα που απαντούν σε πολλούς συγγραφείς, και καθώς τα μοτίβα αυτά έχουν την αφετηρία τους σε υπαρκτά προβλήματα, όχι μόνο οι ρίζες τους μέσα στη νεοελληνική λογοτεχνία βαθαίνουν, αλλά και ισχυροποιείται η επιρροή τους στο αναγνωστικό κοινό.

Γνωστό θεματικό μοτίβο είναι η επιστροφή του ξενιτεμένου στην πατρίδα του με δύο πιθανές καταλήξεις: το ευτυχισμένο τέλος, όπου επανορθώνει την αδικία προς τους συγγενείς του με άφθονα χρήματα και παντρεύεται τη μνηστή που τον περιμένει πιστή, ή το τραγικό τέλος, όπου για να γίνει πλούσιος έχει καταστρέψει την υγεία του και σύντομα πεθαίνει. Υπάρχει, βέβαια, και μια ενδιάμεση αλλά πολύ σπάνια λύση: ο μετανάστης επιστρέφει φτωχός, χαρίζοντας όμως την ευτυχία σε όσους τον περιμένουν. Και στις τρεις περιπτώσεις ο παραδειγματισμός του αναγνώστη είναι σαφής: η σκληρή δουλειά αποδίδει αλλά η απομάκρυνση από την πατρίδα μόνο δυστυχία μπορεί να προκαλέσει.⁴⁴

Αλλά την πιο σπαρακτική εικόνα της φυγής, της προσπάθειας των γονιών να επικοινωνήσουν με το παιδί τους και της τεράστιας απόστασης μαζί με την

έκταση του αγνώστου που αποτελεί ο Νέος Κόσμος, μας δίνει το σύντομο διήγημα του Παπαδιαμάντη «Το γράμμα στην Αμερική» (1910). Το διήγημα αυτό μεταφέρει ουσιαστικά στον 19ο αιώνα όλες τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου ξενιτιά που συναντάμε στα αντίστοιχα δημοτικά τραγούδια. Με την εναλλαγή επεισοδίων και προσώπων μέσα από την αφήγηση του αδιάφορου και ασυγκίνητου, αναγκαστικού επιστολογράφου, στον οποίο όλοι καταφεύγουν επειδή γνωρίζει ξένες γλώσσες, αποδίδονται ο πόνος της μητέρας ή του πατέρα, η ειρωνική διάσταση της απόλυτης άγνοιάς τους για το πού βρίσκεται το χαμένο παιδί τους, η άγνοια της γλώσσας, και, τέλος, η επίγνωση των αναγνωστών ότι δεν θα το συναντήσουν ποτέ πια, καθώς πιθανότατα αποξενώθηκε από αυτούς:

«Γυναίκες, γέροντες της αγοράς, θαλασσινοί και χερσαίοι άνδρες, όπου μ' εύρισκαν, μ' εφορτώνοντο να τους κάμω τη "σύσταση", να τους γράψω δηλαδή την αδρέσσα ή το πανώγραμμο αγγλιστί διά τας διαφόρους Πολιτείας και πόλεις της Βορείου Αμερικής. Υπομονή! Άλλ' ήρχοντο στην πτωχικήν πατρικήν μου οικίαν και μ' επολιορκούσαν. Άλλος πατριώτης είχε αποθάνει σ' εκείνα τα μέρη, ή είχε πνιγή σ' εκείνα τα πέλαγα, κ' εστέλλοντο έγγραφα δικαστικά ετερόγλωσσα, και μου τα έφεραν διά να τα μεταφράσω. Άλλος ήτον αγράμματος, παραπλανημένος εις μακρινήν τινα πόλιν, κ' έβαλλεν Αμερικανόν φίλον του να του κάμη γράμμα προς τους οικείους, αγγλιστί. Άλλος είχε γεννηθή εκ πατρός πατριώτου μου εις την Αυστραλίαν ή την Καλκούταν και δεν ήξευρε ελληνικά· άλλος είχε ξεχάσει την γλώσσαν σαράντα χρόνια που έλειπε, κ' έγγραφεν αγγλιστί. Άλλος είχε νυμφευθή Αμερικανίδα, και αυτή θέλουσα να φανή ειρωνικώς φιλόφρων προς την αγνώριστον πενθεράν της –ευτυχώς δι' αμφοτέρας δεν ήτο ελπίς να γνωρισθώσι ποτέ– έγγραφεν αγγλιστί».⁴⁵

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα πρώτα συμπεράσματά μου, η ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα δεν μας έδωσε ολοκληρωμένη εικόνα της Αμερικής ή μιας συγκεκριμένης χώρας της, αλλά αποσπασματικές και επιμέρους προσεγγίσεις, παρά το σταδιακά αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον Νέο Κόσμο. Αν και συναντάμε στον Τύπο της περιόδου σχετικά δημοσιεύματα, αυτά είναι, όπως σημείωσα ήδη, κυρίως ενημερωτικού χαρακτήρα. Η Αμερική, συνδεδεμένη με το στερεότυπο «χώρα του πλούτου και των ευκαιριών», φαίνεται να ενδιαφέρει τους Έλληνες λογοτέχνες στο βαθμό που μπορεί να συνδεθεί με ελληνικά ζητήματα (όπως η μετανάστευση) και όχι αυτοτελώς. Αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό συνέπεια της συλλογικής τάσης των Ελλήνων συγγραφέων να επιλέγουν θέματα που αφορούν την εθνική αυτοσυνειδησία και τον προβληματισμό της εντοπιότητας. Για τους ίδιους πιθανότατα λόγους απέφυγαν επίσης αφελή στερεότυπα για τους κατοίκους της.

Σε μια ευρύτερη προοπτική που ξεπερνά τα χρονικά όρια του 19ου αι., στη λογοτεχνία μας οι «ξένοι» που προβλήθηκαν και συζητήθηκαν ήταν κυρίως οι Τούρκοι και σε μικρότερο βαθμό οι Εβραίοι, και οι δύο όμως επειδή ήταν παρόντες στον ελληνικό χώρο και συμμετείχαν στη διαμόρφωση της ιστορίας του ελληνισμού.⁴⁶ Αργότερα η κατάσταση αυτή άρχισε σταδιακά να αλλάζει με την κοσμοπολίτικη πεζογραφία της περιόδου ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, ενώ η πολύ πρόσφατη λογοτεχνία μας ασχολείται και με τους ξένους οικονομικούς μετανάστες στην Ελλάδα.

Σχετικά με το θέμα μου, το ισχυρότερο στερεότυπο, που άρχισε να εμφανίζεται στη λογοτεχνία μας από τον 19ο αιώνα, είναι το στερεότυπο του ξενιτεμένου Έλληνα, του «Αμερικάνου», με τη χαρακτηριστική επιδεικτική ενδυμασία και τη μεικτή γλώσσα, που επιστρέφει και προσπαθεί να ισοροπήσει ανάμεσα στα όσα νέα έμαθε στον τόπο της δουλειάς του και στα όσα βρίσκει πίσω στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Ως τα μέσα περίπου του 20ού αι. ο τύπος αυτός ευδοκίμησε γιατί αντανάκλούσε ένα διαχρονικό κοινωνικό πρόβλημα (Δημ. Χατζής «Ο Σιούλας ο ταμπάκος», Στράτης Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* κ.ά.).⁴⁷

Συμπερασματικά λοιπόν, την περίοδο που με απασχολεί, ο μύθος της Αμερικής αρχίζει να διαμορφώνεται στην πεζογραφία μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας, γνώσης και άγνοιας, μέσα από αλήθειες και ψέματα, σωστά και λάθη, ελπίδες και απογοητεύσεις.⁴⁸

Στους άξονες της απόστασης και της πολιτισμικής διαφοράς η Αμερική φυσικά εκπροσωπεί τον Άλλο, η ταυτότητα του οποίου σχηματίζεται αντιθετικά με την ταυτότητα τη δική μας. Όσο παραμένει πολύ περιορισμένα γνωστή, τόσο προβάλλονται τα θετικά της στοιχεία, γιατί δεν αποτελεί απειλή αλλά παράδειγμα προς μίμηση. Όταν γίνεται περισσότερο οικεία μέσω της αιμορραγίας της μετανάστευσης, με ένα πνεύμα «εθνικής αυτοσυντήρησης» οι συγγραφείς προβάλλουν τα θετικά στοιχεία της Ελλάδας ή όπως διατυπώνεται επιγραμματικά σε ένα διήγημα: «Καημένη πατρίδα! Μόνον εις την ξενιτείαν καταλαμβάνει κανείς τι αξίζεις!...».⁴⁹

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1 Βλ. *Ο τύπος στον Αγώνα. 1821-1827*. Επιμέλεια: Αικ. Κουμαριανού. Τόμ. Α'. Εκδόσεις Ερμής, ΝΕΒ, 1971, σ. 258. Αντίστοιχα και στο φύλλο της 4.3.1825, σ. 131, ο αρθρογράφος απευθύνεται προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο: «Τι ημπορεί κανείς να απολογηθή εις τους εχθρούς σου, οπού απαρχής εδυσφήμιζαν το όνομά σου και παρεξηγούσαν τα κατώματά σου όλα, και τους λόγους σου όλους, όσον καλοί και πατριωτικοί και αν ήτον; Εσύ ο ίδιος σήμεραν επιβεβαιώνεις τους λόγους των με τούτα τα φερσίματά σου. Χιλιάδες δίκαια και αν είχες, διά να είσαι ψυχραμένος εναντίον μερικών υποκειμένων αξιωματικών του γένους σου, δεν ημπορούσαν να αθώωσουν τούτα τα έργα σου. [...] Είναι γεμάτων το βιβλίον του κολονέλου Σταναχόπι περί της Ελλάδος από το καλόν σου όνομα Οδυσσεύ! Δεν είναι κανένα φύλλον του ειρμημένου βιβλίου, οπού να μην αναφέρεται το όνομά σου με έπαινον. Πόσον θέλει κοκκινίσει αυτός ο αγαθός άνδρας, όταν του ειπούν ειρωνικώς οι φίλοι του: “Ιδού ο ήρωάς σου, ιδού ο Βαζιγκτών σου, ιδού ο Βολιβάρης σου”». Ακόμη, στα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου στις 16.7.1824, ο διευθυντής, Ιωάννης Μάγερ, γράφει σχετικά με τις πολιτικές αντιθέσεις στη διάρκεια της επανάστασης: «Η πολιτική και φυσική αυτή εκδίκησις εμψυχώνει ιδίως πως το αντιπατριωτικόν πνεύμα εις το να σκέπτηται και λογαριάζι σήμεραν, διά ποίων μέσων ημπορεί να εξαναλάβη ό,τι έχασε· και δεν είναι αμφιβολία καμμία ότι θέλει επιτύχει, ανίσως η νόμιμος ημών Διοικήσις απατηθή από την υποκριτική ησυχίαν του, ανίσως δεν ξηράνη μέχρι της ρίζης το πνεύμα τούτου του δεσποτισμού και εγωισμού. Διά να κατορθώση δε

τούτο η Διοικήσις, χρεωστεί να φερθή ως Διοικήσις, χρεωστεί να δείξη ότι έχει χαρακτήρα, οποίον έδειξαν ότι είχαν οι Βασινκτώνες και οι Φραγκλίνοι· και τότε θέλει ημπορέσει και αύτη να υπερβή όλας τας δυσκολίας, να θερίση όλας τα κεφαλάς της Ύδρας, να αποκαταστήση την πατρίδα ασφαλή τε και ελευθέραν» (στο ίδιο, τόμ. Β', σ. 117). Στα δημοσιευόμενα αποσπάσματα τηρήθηκε η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου αλλά με τη χρήση του μονοτονικού συστήματος. Ακόμη, όπου παραλείπεται ο τόπος έκδοσης, εννοείται η Αθήνα.

2 Θερμός φιλέλληνας, έζησε στην επαναστατημένη Ελλάδα, γνωρίστηκε με αρκετούς αγωνιστές και πολέμησε στο πλευρό τους. Μας είναι γνωστό ότι διαμαρτυρήθηκε επίσημα γιατί οι Έλληνες είχαν απευθύνει αίτημα προστασίας μόνο στην Αγγλία. Σκοτώθηκε σε εμφύλιες διαμάχες στο Ναύπλιο το 1827. (Βλ. Θ. Βελλιανίτης, «Βάσιγκτων Γουλιέλμος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμ. ΣΤ', σσ. 749-750).

3 Ας σημειωθεί ότι το όνομα του G. Washington, συχνά μαζί με το όνομα του Benjamin Franklin, το συναντάμε πολλές φορές σε λογοτεχνικά ή μη κείμενα κατά τον 19ο αιώνα. Η καλλιτεχνική «δικαίωση» του Μπολιβάρ στην ελληνική ποίηση ήρθε το 1944 με το *Μπολιβάρ* του Νίκου Εγγονόπουλου.

4 Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 13. Με το θέμα των στερεοτύπων από διαφορετική σκοπιά ασχολείται η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν δωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτε-*

χνία. *Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*. Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998. Βλ. και Κατερίνα Στενού, *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα: από τον Μύθο στην Προκατάληψη*. Μετάφραση Σάρα Μπενβενίστε – Μαρία Παπαδήμα. Εξάντας– Εκδόσεις Unesco, 1998.

5 Οικονόμου-Αγοραστού, *ό.π.*, σσ. 13-14· βλ. και αναλυτικότερα στις σσ. 70-78 στο κεφάλαιο «Αντικείμενο – Μεθοδολογία – Σκοποί της Συγκριτικής Στερεοτυπολογίας».

6 Όπου και στη σημ. 4. Και τα δύο βιβλία παραθέτουν αρκετή βιβλιογραφία· η Αγοραστού μόνο ξένη, η Αμπατζοπούλου εκτενέστερη αλλά σε μεγάλο βαθμό εντοπιζόμενη στο εβραϊκό ζήτημα, καθώς αυτό αποτελεί το κύριο θέμα του βιβλίου της.

7 Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σσ. 245-246.

8 «Μεξικόν», *Εντέρηη*. Τόμ. Α', φυλλάδιο Γ', 15.1.1848, σσ. 11-13.

9 «Πέτρος ο Β' της Βραζιλίας» (1876), *Άπαντα*. Τόμ. Β'. Φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου. Εκδόσεις Ερμής, 1978, σσ. 223 και 232.

10 Βλ. ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Τιμολέων, «Αδελφέ» [ανταπόκριση από τη Νέα Υόρκη], εφ. *Εξέγερσις* (Αργοστολίου), 22.2.1875, όπου οι Ηνωμένες Πολιτείες χαρακτηρίζονται τόπος «όπου πας πολίτης λαμβάνει μέρος εις τα της πολιτείας» και προστίθεται ότι «ημέραν τινά θα γίνωσι πρότυπον έθνοους εις τον κόσμον». Το ομοσπονδιακό σύστημα των ΗΠΑ θαύμαζε και ο Πηλιορίτης δημοσιογράφος Δήμος Παπαθανασίου, μαχητικός εκδότης των αθηναϊκών εφ. *Νέα Γενεά* (1862-1869) και *Μέλλον* (1863-1877), που υποστήριζε την αποκέντρωση και τον κοινοτισμό βορειοαμερικανικού τύπου. Βλ. και στην εφ. του Πλ. Δρακούλη: «Αι Αμερικανικαί κοινότητες», *Άρδην*, φ. 10, Μάιος 1887, σ. 71.

11 Δεν ήταν δυνατόν, βέβαια, να παρουσιάσω υλικό από πολλά έντυπα αλλά μόνο μερικά εύγλωττα παραδείγματα για την εξελικτική πορεία του θέματος.

12 Για μια γρήγορη ενημέρωση σχετικά με το περιεχόμενο αυτών των εντύπων βλ. τα πολύ χρήσιμα: *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια. Α'.* Αθηνά, Καλλιόπη, Μέλισσα, Το Μουσείον. Επιμέλεια: Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου.– *Β'.* «*Ερμής ο Λόγιος*» 1811-1821. Επιμέλεια: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος.– *Γ'.* «*Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη*» 1811, «*Ελληνικός Τηλέγραφος*» 1812-1836, «*Φιλολογικός Τηλέγραφος*» 1817-1821. Επιμέλεια: Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη. Κ.Ν.Ε. Ε.Ι.Ε., [Α'] 1971, [Β'] 1976 και [Γ'] 1983. Αξιοσημείωτο σχετικά με το θέμα μας είναι το γεγονός ότι ο εκδότης των τελευταίων εντύπων Δημήτριος Αλεξανδρίδης «αποτελεί στις αρχές του 19ου αιώνα τον μοναδικό ίσως ανατολιστή του νεοελληνικού χώρου σε ευρωπαϊκό επίπεδο» (βλ. «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. κε').

13 Για τα περιεχόμενα των δύο πρώτων περιοδικών βλ. Ευρετήρια περιοδικών Λόγου και Τέχνης, Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Εντέρηη (1847-1855)*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997 και Απόστολος Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, 1964. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συγγενής προς το θέμα μου εργασία της Σοφίας Ντενίση, «The image of Britain in the literary magazine *Pandora* (1850-1872)», *Κάμπος*, Cambridge Papers in Modern Greek, αρ. 5, 1997, σσ. 23-46. Για την *Εθνική Βιβλιοθήκη* (τα ευρετήρια της οποίας ετοιμάζονται από την κ. Α. Δημακοπούλου) παραθέτω μερικούς τίτλους ενδεικτικούς για το είδος των περιεχομένων της: «Γη!Γη!»

(Εκ του γερμανικού), Μετάφραση Π. Γ. Ελευθεριάδης [ανακάλυψη Αμερικής από Κολόμβο], έτος Α', φ. 6, 13.11.1865, σσ. 42-43, J. G. Zimmermann, «Ο κροκόδειλος της Αμερικής», (Εκ του γερμανικού), Μετάφραση Αριστείδης Βαμπάς, φ. 10, 11.12.1865, σσ. 74-75, «Διδακτική Έκθεσις» [στατιστικά στοιχεία για τον αμερικανικό στρατό κατά τον εμφύλιο πόλεμο], φ. 15, 15.1.1866, σσ. 116-117, Ν. Ματαράγκας, «Κουάκεροι», έτος Γ', φ. 86, 1.4.1868, σσ. 205-206, Γ. Δ. Κανάλες, «Ο Φιτζ-Γρην Χάλλεκ» [νεκρολογία του Αμερικανού ποιητή και πεζή μετάφραση του ποιήματός του «Μάρκος Μπότσαρης», έτος Δ', φ. 103, 1.1.1869, σσ. 97-99 (το ίδιο ποίημα του Fitz Green Halleck σε άλλη μετάφραση είχε δημοσιευτεί και προηγουμένως: Σοφ. Ν. Καλούτσης, «Τάσις της Αμερικανικής ποιήσεως», *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φ. 147, 1.5.1856, σ. 69), Γ. Δ. Κανάλες, «Ο Ουάσιγκτην Έρβινγ», φ. 104, 1.2.1869, σσ. 129-131, Γ. Δ. Κανάλης, «Περιηγήσεις. Επιστολαί προς τη Σαπφώ ήτοι περιήγησις εν τω Hudson, ποταμώ των Ηνωμένων επικρατειών της Αμερικής (Εκ του αγγλικού. Μετάφρασις Σ. Ρίκη)», έτος Ε', φ. Δ', Ιανουάριος 1870, σσ. 105-108, «Το βάπτισμα παρά τοις αυτόχθοσι της Αμερικής», φ. Θ', Ιούνιος 1870, σσ. 281-282, Σαμουήλ, «Περίεργα της φυσικής επιστήμης. Τα γιγαντιαία δένδρα της Καλιφορνίας», έτος ΣΤ', φ. Α', Νοέμβριος 1870, σσ. 14-16, Μ. Π. Λάμπρος, «Ο σιδηρόδρομος του Ειρηνικού ωκεανού», φ. Β', Δεκέμβριος 1870, σσ. 62-64.

14 Βλ. τις ανάλογες παρατηρήσεις της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 156.

15 Το ζήτημα των νεοελληνικών έργων του 19ου αιώνα με ανατολικά ή εξωτικά θέματα δεν έχει ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά. Οι μελέτες του Γ. Κεχαγιόγλου

καλύπτουν κυρίως την περίοδο ως τον 18ο αιώνα· βλ., όμως, του ίδιου, «Οθωμανικά συμφραζόμενα της ελληνικής έντυπης πεζογραφίας. Από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο ως τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη», *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880. Επιμέλεια Νάσος Βαγενάς. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 79-91. Γνωστότερα παραδείγματα έργων παραμένουν τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή και η συλλογή διηγημάτων του Κων. Μεταξά Βοσπορίτου, *Σκηναί της ερήμου* με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «Ήθη Βεδουίνων» (1899). Στο βιβλίο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πρόλογος του Εμμ. Ροΐδη για τα όσα γράφει εναντίον της ηθογραφίας και υπέρ της ανανέωσης των θεμάτων της ελληνικής πεζογραφίας (βλ. *Άπαντα*. Τόμ. Ε', όπου και στη σημ. 9, σσ. 286-295). Για τη διερεύνηση του ζητήματος σε μια άλλη τέχνη βλ. Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Ο "Ανατολισμός" στη νεοελληνική ζωγραφική του 19ου αιώνα: η περίπτωση του Θεόδωρου Ράλλη», *Σύγκριση*, τεύχ. 9, 1998, σσ. 156-175.

16 Θυμίζω το πολύ γνωστό βιβλίο του Edward W. Said, *Οριενταλισμός*. Εκδόσεις Νεφέλη, 1996, στο οποίο εξετάζεται η σταθερά αρνητική εικόνα της Εγγύς Ανατολής και του Ισλάμ στη δυτική (κυρίως την ευρωπαϊκή) σκέψη. Πλούσιο σε πληροφορίες για τη σχέση Δύσης - Ανατολής μέσω της λογοτεχνίας είναι και το βιβλίο του Βίλχελμ Μύλμαν, *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*. Εκδόσεις Νεφέλη, 1997.

17 Βλ. και Οικονόμου-Αγοραστού, *ό.π.*, σ. 75, σημ. 99, όπου αναφέρεται στην αναλλοίωτα θετική εικόνα της Αμερικής τόσο στους πρώτους εποίκους όσο και στους νεότερους μετανάστες.

18 Αργύρης Εφταλιώτης, «Ο Μανόλης ο Ντελμπεντέρης», *Άπαντα*. Τόμ. Α'. Αναστύλωση Γ. Βαλέτας. Εκδόσεις Πηγής, 1952, σ. 471.

19 Για το θέμα βλ. το πιο πρόσφατο σχετικό μελέτημα που αναφέρεται και στα προηγούμενα: Νίκος Μαυρέλος, «Η υποδοχή του Ροε στην Ελλάδα και ο φακός του Ροϊδη», *Σύγκριση*, τεύχ. 14, 2003, σσ. 75-99.

Η Σοφία Ντενίση καταγράφει 4 Αμερικανούς συγγραφείς έργα των οποίων κυκλοφόρησαν αυτοτελώς στην Ελλάδα ως το 1880: Washington Irving, *Ο Χριστόφορος Κολόμβος ήτοι ιστορία της ζωής και των θαλασσοποριών αυτού* το 1858· Harriet Beecher Stowe, *Η Καλύβη του Θωμά* το 1860· Mayne Reid, *Η κατοικία της ερήμης* το 1864 και Fenimore Cooper, *Ο τελευταίος των Μοϊκανών* το 1865 (*Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*). Εκδόσεις Περίπλους, 1995, σ. 36). Στα περιοδικά η παρουσία τους είναι λίγο μεγαλύτερη αλλά η γενική εικόνα δεν αλλάζει.

20 Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Το μεταφραστικό έργο του Καρασούτσα», *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*. Τόμ. Α'. Εκδόσεις «Γνώση», ²1984, σσ. 127-131. Αποσπάσματα του ίδιου έργου δημοσιεύθηκαν και στην *Εντέρηη* τον Ιανουάριο του 1855 σε μετάφραση του Κων. Πωπ. Η Αμερικανίδα συγγραφέας ήταν πολύ γνωστή στην Ελλάδα και δημοσιεύματα γι' αυτή δεν έλειπαν από τον ελληνικό τύπο (ενδεικτικά: Ερριέττα Βέκερ Στώβη, «Αδελφαί Αγγλίδες!» [κοινός ο αγώνας κατά της δουλείας], *Ο Αληθής Ριζοσπάστης* (Αργοστολίου), 19/31. 1. 1863).

21 Τα ξενόθεμα διηγήματα του Ραγκαβή έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον αρκετών μελετητών· την κυριότερη

σχετική βιβλιογραφία παραθέτει ο Δημήτρης Τζιόβας στην Εισαγωγή της έκδοσης που χρησιμοποιείται εδώ: Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διηγήματα*. Τόμ. Α'-Β'. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1999. Τα δύο διηγήματα στον τόμ. Α', στις σσ. 145-174 και 378-402.

22 Βλ. Τζιόβας, όπου και στην προηγούμενη σημ., σ. 37. Ο Α. de Tocqueville είχε σταλεί το 1831 στις Ηνωμένες Πολιτείες μαζί με τον Gustave de Beaumont για να μελετήσουν το σωφρονιστικό σύστημα. Στην επιστροφή τους εξέδωσαν το βιβλίο *Du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France* (1832). Για το διήγημα του Ραγκαβή αλλά και για το κοινωνικό ζήτημα που θίγεται σ' αυτό βλ. Βίκυ Καλαντζοπούλου, «Α. Ρ. Ραγκαβή, "Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποινή". Κοινωνικά και γραμματολογικά συμφραζόμενα των απαρχών της πεζογραφίας του», *Κονδύλοφόρος*, τόμ. 3, 2004, σσ. 27-70.

23 *Απομνημονεύματα*. Τόμ. Γ'. Τύποις «Πυρσού», 1930, σσ. 196-348.

24 Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Ο γοργός ιέραξ. Αμερικανική παράδοσις», *Εθνική Βιβλιοθήκη*, έτος Ζ', φ. Β' και Γ', Απρίλιος και Μάιος 1872, σσ. 76-79, 117 και 120.

25 Χρησιμοποίηω την έκδοση Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής. Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*. Φιλολογική επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995. Για το στόχο του συγγραφέα βλ. στην Εισαγωγή, σ. 62.

26 Βλ. Ιάκωβος Γ. Πιτσιπίος, *Ο Πίθηκος Ξουθ ή Τα ήθη του αιώνας*. Φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς. Εκδόσεις Νεφέλη, 1995, σ. 14.

27 *Ό.π.*, σημ. 25, σ. 71.

28 Τα στοιχεία αυτά είναι: 1) τα ονόματα των δύο πόλεων, 2) ο τρόπος με τον οποίο οι ντόπιοι κυνηγοί συλλαμβάνουν τους πιθήκους, 3) το πώς ένας Αμερικανός πλοίαρχος στην καταστροφή της Χίου το 1822 εξαγόρασε ένα αιχμαλωτισμένο κοριτσάκι και 4) το ότι δύο τουλάχιστον Χιώτες σπουδάζουν νομικά στη Νέα Υόρκη.

29 Η παρατήρηση του Π. Ροϊλού: «Xouth's description of his retreat to the American forest recalls hagiographic narratives and especially what Bakhtin would call crisis hagiographies», τοποθετώντας το βάρος του επεισοδίου εκτός του συγκεκριμένου χώρου, ενισχύει την άποψή μου («The Poetics of Mimicry: Iakovos Pitzirios Ο Πίθηκος Ξουθ and the Beginnings of the Modern Greek Novel (19th)», στο G. Nagy και άλλοι, *Modern Greek Literature: Critical Essays*. New York 2003, σ. 70).

30 Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1991, σ. 49.

31 Χρησιμοποιώ την έκδοση *Θάνος Βλέκας*. Φιλολογική επιμέλεια Ε. Ν. Χωραφάς. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1991. Το μυθιστόρημα εκτείνεται στις σσ. 43-248· το επεισόδιο που με ενδιαφέρει στις σσ. 129-138.

32 Βλ. για το θέμα τις παρατηρήσεις του Δημητρίου Ι. Πολέμη στην Εισαγωγή του βιβλίου Samuel Sheridan Wilson, *Το παλληκάριον με τινάς κατανκτικές ειδήσεις της Ελληνικής Επανάστασης*. Φιλολογική επιμέλεια Δ. Ι. Πολέμη. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1990, σσ. 7-14. Χρήσιμη για τις πληροφορίες της αλλά και για την παρουσίαση της αρνητικής αντίδρασης

του ντόπιου πληθυσμού στα σχολεία των ιεραποστόλων είναι η μελέτη της Παυλίνας-Μαρίας Νάσιουτζικ, «Η παιδεία στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Τα σχολεία των Αμερικανικών αποστολών», *Ο έξω-Ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922*. Επιστημονικό Συμπόσιο (30 και 31 Οκτωβρίου 1998), Εταιρεία Σπουδών, 2000, σσ. 323-341.

33 Πολέμη, *ό.π.*, σ. 9. Βλ. και Evno Layton, «The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)», *Ο Ερванιστής*, έτος Θ' (1971), σσ. 169-193.

34 Σόφη Παπαγεωργίου, «Το "Εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον"», *Ο Ερванιστής*, έτος ΙΕ', τόμ. 14 (1977), σσ. 77-92.

35 Το επισημαίνει ο Thomas Doulis, «Pavlos Kalligas and Thanos Vlekas: The Lack of Common Sense among the Greeks», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 17, 1999, σσ. 100-102.

36 Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης των Ελλήνων προς την Αμερική», [Πρόγραμμα της έκθεσης: *Οι Έλληνες μετανάστες στην Αμερική στις αρχές του αιώνα*]. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1988, σσ. αντίστοιχα 13 και 7. Για τη μετανάστευση γενικότερα βλ. Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*. Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας, 1986, Υπουργείο Εξωτερικών / Διεύθυνση Αποδήμων. *Ο Ελληνισμός του εξωτερικού*, 2^η 1992, Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, Πάνος Καζάκος, *Ο απόδημος Ελληνισμός: Φάκελος Λατινική Αμερική*. Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, 1994, Κωνσταντίνος Καζαντζής, *Ιστορίες της*

πατρίδος μου. Επιμέλεια-Εισαγωγή Γιώργος Καλογεράς. Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, 2001, σσ. 19-80.

37 Ι. Ε. Γ[ιαννόπουλος], «Ο εξ Αμερικής θεός», *Εντέρπη*, τόμ. Δ', φ. 76, 15.10.1850, σσ. 88-92.

38 Αντώνης Τραυλαντώνης, «Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου» (1901), *Η εξαδέλφη και άλλα διηγήματα*. Εκδόσεις Νεφέλη, 1991, σσ. 117, 118-119 και 123.

39 Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, «Η χρυσή καδένα» (1900), *Τα διηγήματα*. Φιλολογική επιμέλεια Νίκος Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Τόμ. Β'. Εκδόσεις Γνώση και Στιγμή, 1991, σσ. 339-340 (ο τίτλος του διηγήματος πέρα από το υλικό αντικείμενο χρησιμοποιείται μετωνυμικά, μεταφορικά και συμβολικά σε όλο το διήγημα).

40 Τραυλαντώνης, «Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου», *ό.π.*, σσ. 129, 131. Βλ. για την ασθένεια του ήρωα και την παρόμοια φράση του Παπαδιαμάντη: «ευρίσκετο εις μίαν των δημοκρατιών της Νοτίου Αμερικής – όπου φαίνεται ότι υπήρχε χρυσίον πολύ, αλλά και κακαί νόσοι πλειότεραι και διαφθορά και κακουργία μεγίστη» στο «Η τύχη απ' την Αμέρিকা» (1901), *Άπαντα*. Κριτική έκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Τόμ. Γ'. Εκδόσεις Δόμος, 1984, σ. 335.

41 Μωραϊτίδης, «Η θειά Μυγδαλίτσα» (1888), *ό.π.* Τόμ. Α', 1990, σ. 101.

42 «Η σταχομαζώχτρα» (1889), *Άπαντα*. Κριτική έκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Τόμ. Β', Εκδόσεις Δόμος, 1982, σσ. 115-116. Αντίστοιχο αρνητικό σχόλιο για τον αταίριαστο γάμο με ξένη βλ. και στο «Η Μαυρομαντηλού» (1891) στο ίδιο, σ. 157.

43 Τα στερεότυπα αυτά διακρίνονται καθαρότερα σε κείμενα που ανήκουν στο χώρο της παραλογοτεχνίας ή, όπως ήδη επισήμανα, σε αυτά που γράφονται αργότερα και επαναλαμβάνουν χωρίς πρωτοτυ-

πία το γνωστό θέμα της μετανάστευσης. Για παράδειγμα, στη συλλογή τριών διηγημάτων του Παύλου Νιρβάνα, *Ξενητιά* (Τυπογραφείον «Εστία», 1925, που εκδόθηκε με τη συνδρομή της Τράπεζας Αθηνών με στόχο να προβάλει τη δημιουργία του παραρτήματος της ελληνικής Τράπεζας στη Νέα Υόρκη), συναντάμε όλα τα γνωστά μοτίβα φορτισμένα με έντονη διδακτική διάθεση: η ζωή στην ξενιτιά έχει συχνά καταστροφικές συνέπειες και οδηγεί στην αρρώστια, ο πλούτος είναι αποτέλεσμα σκληρής δουλειάς, η επιστροφή στην πατρίδα είναι ο κύριος στόχος αλλά δεν έχει νόημα αν δεν συνοδεύεται από οικονομική άνεση, η οικονομική βοήθεια στους συγγενείς που παραμένουν στην πατρίδα είναι απαραίτητη κ.ά.

44 Παραδείγματα της πρώτης λύσης: Α. Παπαδιαμάντης, «Ο Αμερικάνος» (1891), Α. Μωραϊτίδης, «Η θειά Μυγδαλίτσα» (1888) και «Η χρυσή καδένα» (1900), Α. Εφταλιώτης, «Ο Μιμής» (1894). Παραδείγματα της δεύτερης λύσης: Παπαδιαμάντης, «Η τύχη απ' την Αμέρিকা» (1901), Τραυλαντώνης, «Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου» (1901). Για την τρίτη λύση παραδείγματα είναι το πρώιμο «Ο εξ Αμερικής θεός» και ο «Ο Μανόλης ο Ντελμπεντέρης» (1900-1901).

45 *Άπαντα*, *ό.π.* Τόμ. Δ', 1985, σ. 357.

46 Για τον Τούρκο βλ. Ακύλας Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, Ιστοριογραφία, Λογοτεχνία και Εθνικά Στερεότυπα*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001. Για τον Εβραίο το βιβλίο της Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, και της ίδιας *Η γραφή και η βάση. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*. Εκδόσεις Πατάκη, 2000.

47 Ο Εμμανουήλ Λυκούδης στο διήγημα «Το παραστράτημα της κόρης» επικυρώνει σε υποσημείωση το χαρακτηρισμό: «Αμερικάνοι έχουν ονομαστή οι επι-

στρέφοντες στην Ελλάδα από την Αμερική μετανάσται» (*Νέα διηγήματα*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1925, σ. 127).

48 Μια ιδιόρρυθμη περίπτωση αντιμετώπισης του θέματος δίνει στο έργο του ο Γιάννης Καμπύσης. Το 1900 γράφοντας για τον Ελβετό ζωγράφο Α. Μπέκκλιν τονίζει ότι «ο δέκατος έννατος αιώνας είναι Γερμανικός» και καταλήγει: «Απλήν ιδέα θέλω μόνον να δώσω της υπερμεγάλης αυτής μορφής των χρόνων μας, χρόνων όπου ο Αμερικανισμός πνίγει τα υπερούσια ιδανικά κι όπου ο Μπέκκλιν θεός ήρθε να στυλώσει τη μικρή μειονότητα, που πεισματικά εννοεί να ζήσει στους κόσμους των υπερπέραν ιδανικών» («Η ζωγραφική στη Γερμανία», *Το Περιοδικόν μας*. Τόμ. Β' (1.8.1900), σ. 16, το ίδιο: *Άπαντα*. Αναστύλωσε Γ. Βαλέτας. Εκδόσεις Πηγής, 1972, σ. 486). Η φράση είναι ακατανόητη στο συγκεκριμένο άρθρο, δείχνει όμως την υποτιμητική διάθεση του Καμπύση απέναντι στην αυξανόμενη επίδραση, παρουσία ή προβολή

της αμερικανικής τέχνης ή τελείως αντίθετα απέναντι στην απουσία τέχνης και υψηλών ιδανικών, που δηλώνεται με τη λέξη Αμερικανισμός. Σημειώνω ακόμα ότι το θεατρικό του έργο *Η μισ Άννα Κούξλεϋ* (1898-1899) αναφέρεται σε μια μυστηριώδη Αμερικανίδα (στην πρώτη πράξη είναι στο διπλανό δωμάτιο· όλοι μιλούν γι' αυτήν και την παρακολουθούν, αλλά οι θεατές δεν τη βλέπουν ούτε την ακούν) που έρχεται στην Ελλάδα το 1896 για να παρακολουθήσει τους Ολυμπιακούς Αγώνες και προβλέπει με μεγάλη επιτυχία τη μοίρα των ανθρώπων. Στο έργο αυτό γράφει: «Αμ δεν είδες την πρώτη μέρα στο Στάδιο που ήταν Παναμερικανισμός, πώς λύσαζαν οι Αμερικάνοι; δεν άκουσες τις φωνές τους; Δεν είδες τις Αμερικανίδες που σήκωσαν στον αγέρα σημαίες Αμερικάνικες;» (*ό.π.*, σ. 128). [Την πρώτη ημέρα των Ολυμπιακών Αγώνων (25/3/1896) οι Αμερικανοί είχαν κερδίσει και τα πέντε αγωνίσματα].

49 «Η χρυσή καδένα», *ό.π.*, σ. 338.

A B S T R A C T

ERI STAVROPOULOU: The image of America in the 19th century Greek Literature. Between utopia and the exotic

This article is focused on the image of America as it is projected in the 19th century Greek prose. According to my research this image is based on distance and cultural differences. Taking into account historical and political factors and also a variety of publications in the Greek press of that period I conclude that the main aspect about America is that of a «western type» exoticism. The exotic incorporates the primitive (when it is about American Indians) and a new spirit of democracy and equality which is unusual for the Europeans.

After discussing novels and short stories by A.R. Rangavis, I. Pitzipios, P. Kalligas, A. Papdiamantis, A. Moraitidis, A. Eftaliotis and others, it can be assumed that Greek prose of that period did not give us a comprehensive picture of America, while it also avoided to create naive stereotypes of the people living there. On the contrary, a type of hero that has thrived in Greek literature is that of the Greek emigrant to America, who tries to combine the traditional greek way of living with the attitude of life according to the American dream.